

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav řeckých a latinských studiích

Bakalářská práce

Anna Holešínská

Historicita Neronova pronásledování: prameny

a moderní hypotézy

Historicity of the Neronian Persecution: Ancient Sources and

Modern Hypotheses

Ráda bych na tomto místě poděkovala Mgr. Ivanu Prchlíkovi, Ph.D. za veškerou jeho pomoc, cenné připomínky a ochotu při vedení mé práce.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, 1. června 2019

Anna Holešínská

Abstrakt

Tato práce se zabývá otázkou historicity Neronova pronásledování křesťanů, ke kterému mělo dojít v r. 64 n. l. následkem požáru Říma. Jeho historicitu, která byla tradičně badateli uznávaná, byla nedávno zpochybněna Brentem Shawem a na jeho kritiku následně reagoval Christopher Jones, který s jeho postojem nesouhlasil. Práce představuje všechny klíčové pramenné zprávy, kterými jsou především Tacitus, Suetonius a Klement Římský. Na základě informací, které uvádějí, a Shawových a Jonesových argumentů zaujímá postoj vůči historicitě tohoto pronásledování.

Klíčová slova

Počátky křesťanství, křesťané v Římě, pronásledování křesťanů v římské říši, Řím v 1. stol. n. l., požár Říma v roce 64, Tacitus, Suetonius

Abstract

This thesis deals with the question of historicity of the Neronian persecution, which supposedly occurred in 64 CE as a result of the Great fire of Rome. Its historicity, which was traditionally accepted by historians, was recently challenged by Brent Shaw. Christopher Jones subsequently responded to his criticism and disagreed with it. The thesis introduces all crucial sources – especially Tacitus, Suetonius and Clement of Rome. On the basis of their information and Shaw's and Jones' arguments it then takes a stand on the historicity of this persecution.

Key words

Early Christianity, Christians in Rome, persecution of Christians in Roman Empire, Rome in 1st cent. CE, burning of Rome in 64, Tacitus, Suetonius

Obsah

Úvod	7
1 Základní prameny k Neronovu pronásledování	8
1.1 Tacitus	8
1.2 Suetonius	10
1.3 Klement Římský	11
2 Další relevantní prameny	14
2.1 Suetonius	14
2.2 Plinius Mladší	14
2.3 Tertullianus	15
2.4 <i>Skutky apoštolů</i>	16
2.5 <i>První list Petrův</i>	16
2.6 Sulpicius Severus	17
2.7 Korespondence mezi Senecou a Pavlem	18
3 Shawova teze	20
3.1 Problematika rukopisu <i>Annales</i> a Tacitovy zdroje	20
3.2 Další prameny mimo Tacita	21
3.2.1 Suetonius	22
3.2.2 Klement Římský	22
3.3 Tacitus a kontext	23
3.4 Shawův závěr	28
4 Jonesova odpověď	30
4.1 Tacitus a <i>Chrestiani</i>	30
4.2 Křesťanská komunita v Římě za vlády Nerona	32
4.3 Jonesův závěr	33
5 Historicita Neronova pronásledování na základě podání Klementa, Suetonia a Tacita	34
5.1 Klement Římský	34
5.2 Suetonius	35
5.2.1 Suetoniovo ovlivnění Tacitem	35
5.2.2 Chrestus	36
5.3 Tacitus	37

5.3.1	<i>Chrestiani</i>	37
5.3.2	Původ označení <i>Christiani/Chrestiani</i>	38
5.3.3	Římská křesťanská komunita v 60. letech 1. století	40
5.3.4	Popravy Neronových obětí	42
5.3.5	Tacitus a Plinius Mladší	43
5.3.6	Spojení pronásledování s požárem Říma	45
	Závěr	47
	Bibliografie	49
	Edice a překlady primární literatury	49
	Sekundární literatura	51

Úvod

Mezi historiky antiky bylo za první pronásledování křesťanů tradičně považováno Neronovo pronásledování, ke kterému došlo v r. 64 n. l. za vlády císaře Nerona. Hlavním pramenem pro tuto událost je podání římského historika Tacita, který uvádí, že Nero nechal popraviti velké množství křesťanů poté, co je falešně obvinil ze založení požáru v Římě. V r. 2015 publikoval Brent Shaw článek, ve kterém historicitu tohoto pronásledování zpochybňuje a dochází k závěru, že k němu nikdy nedošlo. Jeho stanovisko se zakládá především na zpochybnění informací, které se nacházejí v Tacitových *Annales*, ale také v Suetoniově *Vita Neronis* a v *Prvním listu* Klementa Římského, které bývají rovněž citovány jako zdroje pro toto pronásledování. O dva roky později na Shawův článek reagoval Christopher Jones, který soudí, že je jeho stanovisko neopodstatněné.

Cílem této práce je zaujmout postavení k otázce historicity Neronova pronásledování. Budou posouzeny literární zprávy hovořící o tomto pronásledování a to z hlediska Shawových argumentů a také Jonesových protiargumentů. Nejprve bude představeno Tacitovo, Suetoniovo a Klementovo podání, která můžeme považovat za základní prameny. Rovněž budou uvedeny i další prameny, které třeba přímo o Neronově pronásledování nehovoří, ale jsou relevantní v řešení otázky historicity této události. Poté bude popsána Shawova teze a také Jonesova odpověď. V poslední části se obrátíme k hlavním námitkám, které Shaw ve svém článku vznáší, a jejich konfrontací s informacemi vyplývajícími z pramenných zpráv dojdeme k závěru, zdali skutečně existují důvody pro to, abychom historicitu Neronova pronásledování zpochybnili. Zprávy psané latinsky budou uvedeny v originálním znění, zprávy v řečtině v překladu, avšak u klíčových pasáží bude bráno v potaz i původní znění.

1 Základní prameny k Neronovu pronásledování

1.1 Tacitus

Cornelius Tacitus byl římský historik, který se narodil kolem r. 58 n. l. nejspíše v jižní Galii. Pocházel z jezdeckého stavu a studoval v Římě. Politickou kariéru zahájil za vlády císaře Vespasiana. V r. 88 n. l. se stal praetorem a také přímo z jeho díla víme, že byl členem kněžského kolegia *quindecimviri sacris faciundis*, které se staralo o cizí kultury v Římě.¹ V r. 97 n. l. zastával konzulát a mezi lety 112-113 n. l. byl prokonzulem provincie Asie. Byl blízkým přítelem Plinia Mladšího, který nás zpravuje o tom, že byl Tacitus také nadaným řečníkem. Jeho nejvýznamnější díly jsou *Historiae*, které dokončil okolo 109-110 n. l. a poté *Annales* (či *Ab excessu divi Augusti*), které Tacitus zřejmě nestihl před svou smrtí dokončit. Tradičně se jako datum jeho úmrtí uvádí rok 117 n. l., avšak je pravděpodobné, že žil ještě během Hadrianovy vlády.²

Klíčovým pramenem pro Neronovo pronásledování jsou právě Tacitovy *Annales*, kde v 15. knize uvádí následující:

Sed non ope humana, non largitionibus principis aut deum placamentis decedebat infamia, quin iussum incendium crederetur. Ergo abolendo rumori Nero subdidit reos et quaesitissimis poenis affecit, quos per flagitia invisos vulgus Chrestianos appellabat. Auctor nominis eius Christus Tiberio imperitante per procuratorem Pontium Pilatum supplicio affectus erat; repressaque in praesens exitiabilis superstitio rursus erumpebat, non modo per Iudaeam, originem eius mali, sed per urbem etiam, quo cuncta undique atrocita aut pudenda confluent celebranturque. Igitur primum correpti qui fatebantur, deinde indicio eorum multitudo ingens haud proinde in crimine incendii quam odio humani generis convicti sunt. Et pereuntibus addita ludibria, ut ferarum tergis contecti laniatu canum interirent aut crucibus affixi aut flammandi atque, ubi defecisset dies, in usum nocturni luminis urerentur. Hortos suos ei spectaculo Nero obtulerat et circense ludicrum edebat, habitu aurigae permixtus plebi vel curriculo insistens.

¹ BIRLEY, Anthony R., The Life and Death of Cornelius Tacitus, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 2000, **49**, 230-247, s. 233-234; Tacitus, *Ab excessu divi Augusti*, XI, 11, 1.

² CONTE, Gian Biagio, *Dějiny římské literatury*. 2., rev. a dopl. vyd., přeložila Dagmar BARTOŇKOVÁ a kol., Praha: KLP, 2008, s. 467; BIRLEY, s. 235-246.

*Unde quamquam adversus sontes et novissima exempla meritos miseratio oriebatur, tamquam non utilitate publica, sed in saevitiam unius absumerentur.*³

Tacitus v této pasáži přímo spojuje pronásledování křesťanů s obrovským požárem Říma, ke kterému došlo v r. 64 n. l, čímž se odlišuje od ostatních základních pramenů.⁴ Jelikož lid údajně z požáru obviňoval Nerona, rozhodl se císař vinu přenést na křesťany, ke kterým Tacitus uvádí stručné vysvětlení jejich původu – že je jejich jméno odvozeno od Krista, který byl popraven za Tiberiovy vlády Pontiem Pilátem, a že jejich víra vznikla v Judeji. Ačkoliv měla být zprvu potlačena, znovu se rozšířila a to i v Římě. Křesťanskou víru přitom nazývá *exitiabilis superstitio* tj. zhoubnou pověrou. Jako *superstitio* se také označovaly cizí a netradiční náboženské praktiky (mnohdy pohrdavě).⁵ Dodává, že křesťané měli být obecně římským obyvatelstvem nenáviděni a to kvůli svým *flagitia*, což je termín, který se dá přeložit buďto obecněji jako „hanebnost“, „nemravnost“ či konkrétněji jako „zavrženíhodný čin“. ⁶ Tento postoj ke křesťanství nebyl ve 2. století n. l. u členů vyšší společnosti neobvyklý a setkáváme se s ním i u Suetonia a Plinia Mladšího.⁷ Za pozornost stojí také Tacitova informace, že samotné římské obyvatelstvo mělo již v této době křesťany označovat tímto termínem. Dále popisuje celkový průběh pronásledování – uvádí, že první byli zatýkáni ti, kteří se sami přiznali a poté na jejich udání byli zatýkáni další. Není vysloveně uvedeno, k čemu se měla první skupina vyšetřovaných přiznávat. Buďto k příslušnosti ke křesťanství anebo k založení požáru.⁸ Tacitus ovšem následně uvádí, že tito lidé neměli být ani tak obviňováni ze zhářství jako z *odium humani generis* (nenávisti k lidskému rodu).

³ Tacitus, *Ab excessu divi Augusti*, XV, 44, 2-5.

⁴ FROLÍKOVÁ, Alena, *Rané křesťanství očima pohanů: svědectví řecky a latinsky píšících autorů 1.-2. století*, Jinočany: H & H, 1992, s. 28; je nutno podotknout, že stejná spojitost se nachází také u Sulpicia Severa, který ale prokazatelně čerpal z Tacita (viz 2.6) a taktéž v korespondenci připisované apoštolu Pavlovi a Senecovi Ml., která je ale dnes obecně pokládána za pseudepigraf (viz 2.7).

⁵ GLARE, Peter G. W., *Oxford Latin Dictionary*, Oxford: Oxford University Press, 2012, s. 2071.

⁶ *Ibid.*, s. 778.

⁷ BENKO, Stephen, *Pagan Rome and the Early Christians*, Bloomington: Indiana University Press, 1984, s. 21; viz níže 1.2 a 2.2.

⁸ Že se měli přiznávat ke křesťanství zastává FUCHS, Harald, Tacitus über die Christen, *Vigiliae Christianae*, 1950, 4, 65-93, s. 77; naopak to, že se měli obvinění přiznávat k založení požáru soudí LUND, Allan A., Zur Verbrennung den sogenannten Chrestiani (Tac. Ann. 15,44), *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*, 2008, 60, 253-261, s. 258-259.

S tou byli tradičně v římské literatuře spojováni Židé a později i křesťané.⁹ Takto usvědčení jedinci byli posléze zahaleni do kůže divokých zvířat a předhozeni psům nebo přibyti na kříže a upálení. Tacitus uvádí, že jich takovým způsobem měla být potrestána *multitudo ingens*, tedy obrovské množství. Češka tuto informaci spojuje se zmínkou u Klementa Římského, který rovněž hovoří o tom, že mělo být pronásledováno velké množství křesťanů.¹⁰ Avšak Frolíková soudí, že se jedná pouze o historikovo zveličení.¹¹ K těmto popravám mělo docházet v Neronových zahradách a při hrách v cirku. Tacitus dodává, že ačkoliv si křesťané tyto tresty zasluhovali, přece s nimi lid začínal mít soucit, protože se zdálo, že jsou takto zabíjeni jen kvůli Neronově krutosti.

1.2 Suetonius

Gaius Suetonius Tranquillus se narodil někdy kolem r. 70 n. l. neznámo kde. Jeho rodina náležela k jezdeckému stavu a nejspíše nějakou dobu působil jako advokát, než vstoupil do státních služeb. Nejprve se za císaře Trajána stal správcem veřejných knihoven a poté jej Hadrián jmenoval vedoucím jak císařské kanceláře, tak i archivu.¹² V r. 122 n. l. však náhle upadl v nemilost a byl svého úřadu zbaven, protože se k Hadrianově ženě Sabině nechoval dostatečně formálně.¹³ Stejně jako Tacitus byl přítelem Plinia Mladšího. Rok jeho úmrtí není znám.¹⁴ Suetoniovým nejznámějším a pro nás zároveň relevantním dílem je *De vita Caesarum*, které se skládá z biografí římských vládců od Caesara po Domitiana.¹⁵

V něm v Neronově životopise stojí:

*Afflicti suppliciis Christiani, genus hominum superstitionis novae ac maleficae.*¹⁶

⁹ FUCHS, s. 83.

¹⁰ ČEŠKA, Josef, Tacitovi *Chrestiani* a apokalyptické číslo, *Listy filologické*, 1969, **92**, 239-249, s. 244; Klement, *První list Klementův*, 6, 1; je však nejasné, o jakém pronásledování zde Klement hovoří (viz **5.1**).

¹¹ FROLÍKOVÁ, s. 27.

¹² CONTE, s. 481.

¹³ BOATWRIGHT, Mary T., *Hadrianus*, in: BARRETT, Antony, *Životy císařů*, přeložila Markéta BAUEROVÁ, Praha: Academia, 2012, s. 219.

¹⁴ CONTE, s. 481.

¹⁵ *Ibid.*, s. 481.

¹⁶ Suetonius, *De vita Caesarum, Vita Neronis*, 16, 2.

Na rozdíl od Tacitova líčení je Suetoniova zmínka křesťanů velice stručná. Říká pouze to, že Nero měl křesťany trestat, avšak neuvádí ani jakou toto trestání mělo celkovou podobu, ani co bylo jeho příčinou. Podobně jako Tacitus se ale o jejich víře vyjadřuje negativním a opovržlivým způsobem a označuje je jako „druh lidí nové a zločinné pověry“. Zde vidíme, že Suetonius zaujímal nejenom stejné stanovisko vůči křesťanům jako Tacitus, ale že také užil téměř stejného výrazu k jejich charakteristice. Jeho názor vůči nim je zdůrazněn i tím, že se tuto událost rozhodl zařadit mezi zákazy a ustanovení, které byly Neronem vydány k udržování veřejného pořádku – tedy skutky, které lze vnímat jako prospěšné státu.¹⁷ Na rozdíl od Tacita ovšem pronásledování křesťanů nespojuje s požárem Říma, o kterém hovoří na jiném a místě a vysloveně uvádí, že ho měl založit samotný císař.¹⁸

1.3 Klement Římský

Podle tradice měl být Klement druhým či třetím římským biskupem po sv. Petrovi.¹⁹ Ve 3. a 4. století byl někdy ztotožňován s Klementem z *Listu Filipským*.²⁰ V pozdějších dobách kolem jeho osoby vzniklo několik legend, přičemž jednou z nich je, že měl být vyhoštěn císařem Trajánem na Krym. Tam měla ale jeho misionářská činnost takový úspěch, že byl vržen do Černého moře. Kromě tzv. pseudoklementinské literatury, u které bylo Klementovo autorství vyvráceno, mu jsou přisuzovány ještě dva listy adresované Korintským. Z těch je pro nás klíčový list první, který je většinou badatelů pokládán za autentický,²¹ jehož tématem jsou rozbroje, ke kterým došlo v Korintu, kde byli sesazeni někteří presbyteři.

Klement v tomto listu uvádí následující:

„Ale abychom přestali se starými příklady, přistupme k těm, kteří svůj zápas podstoupili zcela nedávno: vezměme vznešené příklady našich současníků.

¹⁷ Suetonius, *De vita Caesarum, Vita Neronis*, 16, 2. Tato ustanovení jsou: omezení luxusu a pořádání veřejných hostin; zákaz prodeje vařeného jídla v hostincích a toho, aby se vozatajové potloukali ulicemi a vykázání herců pantomimy a jejich společníků z města Říma.

¹⁸ Suetonius, *De vita Caesarum, Vita Neronis*, 38, 1-3.

¹⁹ Zdrojem informací uváděných v tomto odstavci jsou tyto práce: CROSS, Frank Leslie a LIVINGSTONE, Elizabeth A., *The Oxford dictionary of the Christian Church*, 3rd ed. rev., New York: Oxford University Press, 2005, s. 363; *Spisy apoštolských otců*, 3., rev. vyd., přeložil Ladislav VARCL, přeložil Dan DRÁPAL, přeložil Jan SOKOL, Praha: Kalich, 2004, s. 63.

²⁰ *List Filipským*, 4, 3.

²¹ Jsou ovšem i badatelé, kteří jeho autenticitu zpochybňují, mezi nimi je i Shaw (viz 3.2.2).

Pro žárlivost a závist byli pronásledováni největší a nejspravedlivější sloupové a svůj zápas vedli až k smrti. Zaměříme své zraky na statečné apoštoly: na Petra, který pro nespravedlivou žárlivost podstoupil ne jedno nebo dvě, ale více trápení, a vydav tak svědectví, odešel na místo slávy, jež mu přísluší. Pavel, štvaný žárlivostí a řevnivostí, ukázal, jaká je odměna za vítězství vytrvalosti; sedmkrát byl uvržen do okovů, byl vypuzen do vyhnanství, kamenován a stal se hlasatelem na východě i na západě a tak došel vzácné slávy pro svou víru; i vyučil celý svět spravedlivosti, došel až na hranice západu, vydal svědectví před vladaři a pak se vzdálil ze světa a odebral se do svatých míst jako největší vzor vytrvalosti.

K těmto mužům, kteří prožili svůj život bohabojně, se přidružilo veliké množství vyvolených, kteří pro žárlivost vytrpěli mnoho příkoří a trýznění a stali se tak nejkrásnějším příkladem mezi námi. Ženy, pronásledované pro žárlivost, vytrpěly hrozná a bohaprázdňá muka, představující Danaovny a Dirky, a dospěly v závodě víry k bezpečnému cíli a dosáhly ušlechtilé odměny, ač tělesně slabé. Žárlivost odcizila manželky od mužů...“²²

Klement hned na začátku mluví o křesťanech, kteří měli být popraveni kvůli žárlivosti a závisti, které nijak blíže nespécifikuje, avšak lze si domyslet, že tím nejspíše míní nevráživost nekřesťanů – Židů a Římanů. Z těchto křesťanů poukazuje především na sv. Petra a Pavla, o kterých se dle křesťanské tradice věří, že byli popraveni v Římě za Neronovy vlády. Je ovšem možné, že na začátku hovoří o jiných křesťanech, než těchto dvou apoštolech, kteří by případně mohli být pronásledováni ve stejné době. Následně detailněji popisuje, jak měl být Pavel různě stíhán. I přes tyto útrapy měl ale Pavel cestovat po východě i západě a „vyučit svět spravedlivosti.“ Klement se poté zmiňuje o dalších křesťanech, kteří měli být trestáni a týráni. Těch mělo být velké množství, v čemž se shoduje s Tacitem. Na rozdíl od něj ale vyzdvihuje křesťanské ženy, které měly být popraveny „představující Danaovny a Dirky“. Někteří badatelé soudí, že Klement hovoří o popravách křesťanských žen za Nerona, který byl znám svou zálibou v brutalitě. V tom případě měly ženy během poprav nejspíše představovat tyto mýtické postavy. Jako Dirky by tím pádem byly přivázány

²² Klement, *První list Klementův*, 5-6, přeložil Ladislav VARCL, in: *Spisy apoštolských otců*, Praha, 2004, s. 67-68.

k rohům býka a usmýkány k smrti.²³ V případě Danaoven je způsob popravu nejasný; ženy buďto mohly být veřejně znásilněny nebo mohly být vystaveny nějakému jinému způsobu mučení. Existuje ovšem i názor, že vzhledem ke své nejasnosti je lepší tuto zmínku („představující Danaovny a Dirké“) zcela odstranit.²⁴

²³ *Spisy apoštolských otců*, s. 68; EHRMAN, Bart D., *Lost Scriptures: Books that Did Not Make It Into the New Testament*, Oxford: Oxford University Press, 2005, s. 170

²⁴ EHRMAN, s. 170.

2 Další relevantní prameny

2.1 Suetonius

*Iudaeos impulsore Chresto assidue tumultuantis Roma expulit.*²⁵

Suetonius v této zmínce uvádí, že císař Claudius během své vlády vypudil Židy z města Říma. Důvodem tohoto vypuzení byly neustálé nepokoje, ke kterým mělo docházet z podnětu jakéhosi Chresta. Mezi badateli panují spory o totožnosti této osoby. Někteří – mezi nimi Koestermann²⁶ i Shaw²⁷ – soudí, že se pod tímto jménem skrývá jinak neznámý vůdce jisté židovské sekty. Avšak jiní badatelé (jako např. William L. Lane²⁸ či James D. G. Dunn²⁹) naopak zastávají názor, že se jedná o Krista, jehož jméno Suetonius chybně zapsal, a že neklid mezi Židy, o kterém na tomto místě mluví, byl způsoben šířením křesťanství v Římě. Ze Suetoniovy formulace je přitom nejasné, zdali Claudius vypudil z Říma všechny Židy nebo pouze ty, kteří způsobovali nepokoje.³⁰ Pravděpodobnější je ale druhý výklad, protože židovská komunita se v Římě dělila do několika synagog a císařův edikt se pravděpodobně týkal pouze členů jedné nebo dvou z nich.³¹

2.2 Plinius Mladší

Cognitionibus de Christianis interfui numquam: ideo nescio quid et quatenus aut puniri soleat aut quaeri. Nec mediocriter haesitavi, sitne aliquod discrimen aetatum, an quamlibet teneri nihil a robustioribus differant; detur paenitentiae venia, an ei, qui omnino Christianus fuit, desisse non prosit; nomen ipsum, si flagitiis careat, an flagitia cohaerentia nomini puniantur...

²⁵ Suetonius, *De vita Caesarum, Vita Divi Claudii*, 25, 4.

²⁶ KOESTERMANN, Erich, Ein folgenschwerer Irrtum des Tacitus (Ann. 15, 44, 2 ff.)?, *Historia*, 1967, **16**, 456-469, s. 460.

²⁷ SHAW, Brent D, The Myth of the Neronian Persecution, *Journal of Roman Studies*, 2015, **105**, 73-100, s. 84.

²⁸ LANE, William L., *Social Perspectives on Roman Christianity during the Formative Years from Nero to Nerva: Romans, Hebrews, I Clement*, in: *Judaism and Christianity in First-century Rome*, Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing, 1998, s. 204.

²⁹ DUNN, James D. G., *Jesus Remembered: Christianity in the Making, Volume 1*, Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing, 2003, s. 142.

³⁰ LANE, s. 204.

³¹ SMALLWOOD, Mary E., *The Jews under Roman Rule*, Leiden: Brill, 1981, s. 137-138; LANE, s. 204.

Quo magis necessarium credidi ex duabus ancillis, quae ministrae dicebantur, quid esset veri, et per tormenta quaerere. Nihil aliud inveni quam superstitionem pravam et immodicam.

Ideo dilata cognitione ad consulendum te decucurri. Visa est enim mihi res digna consultatione, maxime propter periclitantium numerum. Multi enim omnis aetatis, omnis ordinis, utriusque sexus etiam vocantur in periculum et vocabuntur. Neque civitates tantum, sed vicus etiam atque agros superstitionis istius contagio pervagata est; quae videtur sisti et corrigi posse.³²

Tento úryvek pochází z Pliniova dopisu, který sepsal někdy okolo r. 112 n. l., když působil jako místodržící provincie Bithýnie.³³ Plinius se v něm obrací na císaře Trajána ohledně vyšetřování křesťanů, kteří byli anonymně udáni. Přiznává, že neví, jak s těmito obviněnými nakládat – nikdy se neúčastnil žádného jejich vyšetřování a tudíž ani neví, v čem jejich zločiny spočívají a jak by se měly řádně trestat. Mimo jiné si není jist, zda může být obviněný zproštěn viny, pokud projeví lítost nebo zda je trestná již pouhá náležitost ke křesťanství či naopak pouze zločiny spjaté s touto vírou. Plinius následně popisuje, jak si prozatím v těchto případech počínal.³⁴ Aby se dozvěděl pravdu o činnosti křesťanů, rozhodl se mučit dvě otrokyně, ale z jejich výpovědi nezjistil nic jiného než *superstitionem pravam et immodicam*, tedy špatnou a přemrštěnou pověru. Plinius prosí císaře o radu, neboť tato vyšetřování měla a budou mít dopad na velký počet osob. Ke konci naší citace dodává, že tato *contagio* (nákaza) se rozšířila nejenom po městě, ale i po vesnicích a celém kraji, nicméně, že se mu jeví možné ji potlačit. Plinius užívá k označení křesťanství termín *superstitio*, který najdeme i u Tacita a Suetonia a stejně jako Tacitus spojuje křesťanskou činnost s *flagitia*. Tyto jazykové podobnosti ukazují – jak bylo již řečeno výše – na despekt, se kterým Římané v této době na křesťanství pohlíželi.

2.3 Tertullianus

Consulite commentarios vestros; illic reperietis primum Neronem in hanc sectam cum maxime Romae orientem Caesariano gladio ferocisse.³⁵

³² Plinius, *Epistulae*, X, 96, 1-2; 9.

³³ CONTE, s. 463.

³⁴ Tato pasáž je v citaci vynechána.

³⁵ Tertullianus, *Apologeticum*, 5, 2.

V této zmínce z *Apologetica* Tertullianus přímo uvádí, že Nero měl jako první z císařů pronásledovat křesťany; doslova uvádí, že Nero jako první proti této vznikající sektě zuřil mečem. Avšak odvolává se na jisté *commentarios* – tento termín může mít více významů: soukromý deník, historický záznam, nebo komentář.³⁶ Tertullianus má zde patrně na mysli historický záznam a s velkou pravděpodobností odkazuje na Tacita, kterého na jiném místě ve svém díle přímo zmiňuje.³⁷

2.4 Skutky apoštolů

„A když ho našel, vzal ho s sebou do Antiochie. Pracovali spolu v tamější církvi po celý rok a vyučovali velké množství lidí; a právě v Antiochii byli učedníci poprvé nazváni křesťany.“³⁸

Tato pasáž ze *Skutků apoštolů* mluví o Barnabášovi, který hledal Saula (apoštola Pavla). Poté, co se shledali, oba odešli do Antiochie, kde rok působili. Důležitou informací je to, že následovníci Krista zde měli být poprvé označeni za křesťany. V řečtině je zde užito aktivního infinitivu *χρηματίσαι*, který by dle Shawa naznačoval, že se tak označili sami křesťané.³⁹ Nicméně, Jones naopak zastává to, že by se měl tento tvar překládat pasivně – tedy ve smyslu, že byli křesťany pojmenováni takto svým okolím.⁴⁰ Zdá se, že Jonesův postoj odpovídá všeobecnému konsensu, jelikož v tomto smyslu je tato část překládána ve většině překladů.⁴¹

2.5 První list Petřův

„Jestliže jste hanobeni pro jméno Kristovo, blaze vám, neboť na vás spočívá Duch slávy, Duch Boží. Ale ať nikdo z vás netrpí za vraždu, za krádež

³⁶ GLARE, s. 398.

³⁷ Tertullianus, *Apologeticum*, 16, 1-3.

³⁸ *Skutky apoštolů*, 11, 26, překlad ČEP.

³⁹ SHAW, s. 88; viz 3.3.

⁴⁰ JONES, Christopher, The Historicity of the Neronian Persecution: A Response to Brent Shaw, *New Testament Studies*, 2017, 63, 146-152, s. 149; viz 4.1.

⁴¹ České překlady: Český ekumenický překlad (viz výše), Bible, překlad 21. století: „Právě zde v Antiochii byli učedníci poprvé označeni za křesťany.“; překlad Františka Žilky: „V Antiochii byli učedníci prvně nazváni „Kristovci“ – křesťany.“ Anglické překlady: English Standard Version: „And in Antioch the disciples were first called Christians.“; New International Version: „The disciples were first called Christians at Antioch.“; New Living Translation: „It was at Antioch that the believers were first called Christians.“

nebo jiný zlý čin anebo za intriky. Kdo však trpí za to, že je křesťan, ať se nestydí, ale slaví Boha, že smí nosit toto jméno.⁴²

Tento úryvek pochází z prvního listu připisovaného apoštolu Petrovi, který měl napsat z Říma křesťanským komunitám v Pontu, Galacii, Kapadokii, Asii a Bithýnii.⁴³ Autor v něm vyjmenovává různá obvinění, kterým čelili křesťané v těchto oblastech a mezi nimi zmiňuje i příslušnost ke křesťanství. Autorství tohoto listu je nejisté a badatelé se neshodují na tom, zda jej skutečně napsal sám apoštol Petr nebo ne. Pokorný soudí, že je nepravděpodobné, aby byl jeho autorem a myslí si, že je jím spíše nějaký Pavlův žák ke konci 1. století.⁴⁴ Vouga zastává názor, že je zcela možné, že list sepsal Silvánus, společník apoštola Pavla, krátce po Petrově smrti jako jeho „závět“.⁴⁵ Jiní badatelé soudí, že Silvánus byl pouze písařem, kterému Petr svůj list nadiktoval. Někteří raději zaujímají neutrální stanovisko s tím, že autorství zkrátka nelze potvrdit ani vyvrátit.⁴⁶ Pokud by Petr autorem listu nebyl, lze ho datovat do období mezi 80 až 90 n. l. Pokud by jím naopak byl, byl by nejspíše sepsán nejpozději v r. 68.⁴⁷

2.6 Sulpicius Severus

*Interea abundante iam Christianorum multitudine accidit ut Roma incendio conflagraret, Nerone apud Antium constituto. Sed opinio omnium invidiam incendii in principem retorquebat, credebaturque imperator gloriam innovandae urbis quaesisse. Neque ulla re Nero efficiebat, quin ab eo iussum incendium putaretur. Igitur vertit invidiam in Christianos, actaeque in innocuos crudelissimae quaestiones; quin et novae mortes excogitatae, ut ferarum tergis contecti, laniatu canum interirent, multi crucibus adfixi aut flammis usti, plerique in id reservati, ut, cum defecisset dies, in usum nocturni luminis uerentur. Hoc initio in Christianos saeviri coeptum.*⁴⁸

⁴² První list Petřův, 4, 14-16.

⁴³ CROSS a LIVINGSTONE, s. 1270.

⁴⁴ POKORNÝ, Petr, *Literární a teologický úvod do Nového Zákona*, Praha: Vyšehrad, 1993, s. 248-249.

⁴⁵ VOUGA, François, *Dějiny raného křesťanství*, přeložil Josef ŠTOCHL, Brno: CDK; Praha: Vyšehrad, 1997, s. 71.

⁴⁶ CROSS a LIVINGSTONE, s. 1270; WILLIAMS, Travis B., *Persecution in 1 Peter: Differentiating and Contextualizing Early Christian Suffering*, Leiden: Brill, 2012, s. 31.

⁴⁷ WILLIAMS, s. 33-34.

⁴⁸ Sulpicius Severus, *Chronica*, II, 29, 1-3.

Sulpicius Severus je dalším autorem, který ve svém díle *Chronica* hovoří o Neronově pronásledování. Uvádí, že v Římě byl již velký počet křesťanů, když došlo k obrovskému požáru. Všeobecným názorem bylo, že Nero sám nechal požár založit, aby mohl vystavět nové město. Kvůli tomu svalil císař vinu na křesťany, kteří byli následně popraveni tak, že byli buďto roztrháni psy nebo byli ukřižováni či upáleni. Ke konci Sulpicius uvádí, že se jednalo o první pronásledování křesťanů. Ačkoliv by se zdálo, že je dalším autorem, který stejně jako Tacitus spojuje pronásledování křesťanů s požárem Říma, nelze jej brát jako nezávislý pramen. Sulpicius totiž s velkou pravděpodobností čerpal právě z Tacita.⁴⁹ Tento názor zastává i Shaw, který poukazuje nejen na stejnou formulaci u obou autorů, ale také na to, že Sulpiciův popis události se téměř neliší od Tacitova.⁵⁰

2.7 Korespondence mezi Senecou a Pavlem

*Incendium urbs Romana manifeste saepe unde patiatur constat. Sed si effari humilitas humana potuisset quid causae sit et impune in his tenebris loqui liceret, iam omnes omnia viderent. Christiani et Iudaei quasi machinatores incendii – pro! – supplicio adfecti, quod fieri solet. Grassator iste quisquis est, cui voluptas carnificina est et mendacium velamentum, tempori suo destinatus est, et ut optimus quisque unum pro multis datum est caput, ita et hic devotus pro omnibus igni cremabitur. Centum triginta duae domus, insulae quattuor milia sex diebus arsere; septimus pausam dedit.*⁵¹

Posledním relevantním pramenem pro Neronovo pronásledování je tato pasáž z korespondence mezi Senecou a Pavlem, respektive ze Senecova listu Pavlovi. Dnešním převládajícím názorem je, že se jedná o pseudepigrafy, které byly sepsány ve 4. století.⁵² Někteří badatelé soudí, že tento dopis byl ke korespondenci přidán později, jelikož se svým stylem a nepřátelským postojem

⁴⁹ DUNN, s. 58; ČEŠKA, s. 242-243.

⁵⁰ SHAW, s. 84.

⁵¹ *Epistulae Senecae ad Paulum et Pauli ad Senecam*, 11.

⁵² DUS, Jan Amos, *Novozákonní apokryfy II. – Příběhy apoštolů*, Praha: Vyšehrad, 2007, s. 474; ČEŠKA, s. 243; MORAVOVÁ, Magdaléna, Seneca „saepe noster“?, *Listy filologické*, 2000, **123**, 337-347, s. 340-341.

vůči Neronovi liší od ostatních listů.⁵³ Hned první větu lze chápat dvěma způsoby: buďto tak, že autor hovoří obecně o požárech, které často sužují Řím, nebo tak, že adverbium *saepe* je zde přebytečné a míní se konkrétně požár Říma z r. 64.⁵⁴ Autor poté hovoří o Židech a křesťanech, kteří jsou neustále popravováni jako zakladatelé požárů a následně říká, že ať už je kdokoliv žhářem, který se skrývá za lží, přijde jeho čas, kdy jako ten nejlepší byl obětován za mnohé, bude i on za všechny pohlcen plameny. Pseudo-Seneca zde očividně naráží na Nerona, kterému připisuje vinu ze založení požáru, o kterém uvádí, že zničil velkou část města a trval sedm dní.⁵⁵ Češka soudil, že to, že autor na konci listu uvádí letopočet, který se u Tacita nenachází, by ukazovalo na to, že na historikovi závislý nebyl.⁵⁶ Na druhou stranu se zdá nepravděpodobné, že by ve 4. století, kdy byl již Tacitus rozšířeným autorem, s ním autor korespondence obeznámen nebyl. Z tohoto důvodu nelze považovat tento list za spolehlivé dosvědčení Neronova pronásledování.

⁵³ PALAGI, Laura Boccioni, *Epistolario apocrifo di Seneca e san Paolo*, Bologna: EDB, 1985, s. 35-45, citováno v: HINE, Harry M., *Seneca and Paul: The First Two Thousand Years*, in: DODSON, Joey a BRIONES, David, *Paul and Seneca in Dialogue*, Leiden: Brill, 2017, s. 41

⁵⁴ DUS, s. 493.

⁵⁵ Ibid., s. 494.

⁵⁶ ČEŠKA, s. 243.

3 Shawova teze

Brent Shaw je historik zabývající se římským císařstvím. V minulosti byly předmětem jeho výzkumu především dějiny afrických provincií, ale v současné době se věnuje konfliktům, které vedly ke vzniku křesťanských obcí na území Maghrebu. Studoval na univerzitách v Albertě a Cambridge a od roku 2004 působí na Princetonské univerzitě.⁵⁷

3.1 Problematika rukopisu *Annales* a Tacitovy zdroje

Jak již bylo uvedeno výše v přehledu pramenů, Tacitus je nejdůležitějším pramenem pro Neronovo pronásledování. V jeho líčení je ovšem předmětem sporů termín *Chrestiani*. Ačkoliv v jediném zachovaném rukopise (tzv. Medicejském neboli M) nyní stojí *Christiani*, což je zavedené latinské označení křesťanů, jedná se o pozdější opravu a původně zde bylo *Chrestiani*, přičemž se mezi badateli vedou spory o to, kým byla tato změna provedena.⁵⁸ Shaw věří, že stejně tak byl pozměněn i tvar *Christus* a původně v rukopise stálo *Chrestus*.⁵⁹ V minulosti se také čas od času objevily pochybnosti o autenticitě této pasáže; někteří badatelé soudili, že byla buďto celá nebo jen částečně vložena do textu později. Sám Shaw se ale přiklání k tomu, že se jedná o autentické Tacitovo podání. Nicméně, přesto vyčítá většině badatelů, že se k Tacitovi ani k ostatním primárním zdrojům nestaví dostatečně kriticky.⁶⁰

Co se Tacitových zdrojů týče, s naprostou jistotou je určit nelze, avšak Shaw za vhodné kandidáty uvádí Cluvia Rufa, Fabia Rustica a Plinia Staršího, přičemž považuje ztracené historické dílo posledního autora za nejpravděpodobnější Tacitův zdroj. Shaw ovšem poukazuje na to, že v jeho jiném díle *Naturalis historia* se nedochovaly žádné relevantní informace ohledně událostí spojených s požárem v r. 64, až na jedinou zmínku, ve které Plinius za požár viní Nerona a uvádí, že jeho následkem vymřel jistý vzácný druh stromu.⁶¹ Stojí ale za pozornost, že v celém svém díle se ani jednou nezmiňuje o křesťanech (nebo *Chrestiani*). Shaw soudí, že neexistují žádné stopy toho, že by

⁵⁷ Brent Shaw, *Princeton Classics* [online], Princeton, 2017 [cit. 2019-03-18].

⁵⁸ ZARA, Erik, *The Chrestianos Issue in Tacitus Reinvestigated* [online], 2009, s. 1-3 [cit. 2019-01-02].

⁵⁹ Zara ovšem ve svém článku zdůrazňuje, že v rukopise nejsou žádné stopy po tom, že by slovo *Christus* bylo jakkoliv pozměněno (ZARA, s. 4).

⁶⁰ SHAW, s. 79-81.

⁶¹ Plinius, *Naturalis historia*, XVII, 1, 5.

se u některých z nám ztracených historiků nacházely informace o křesťanech, které se objevují u Tacita. Nicméně, Syme soudil, že Tacitus mohl čerpat z tzv. *acta senatus*, tedy z protokolů římského senátu, které často využíval.⁶² V úvahu přichází i to, že se k těmto informacím mohl dostat z ústního vyprávění, ke kterému se taktéž měl ve zvyku obracet.⁶³

3.2 Další prameny mimo Tacita

Shaw dále obrací svou pozornost k jiným historikům, kteří se také vyjadřují buďto o požáru z r. 64 nebo o pronásledování křesťanů, ačkoliv na rozdíl od Tacita, nespojují tyto dvě události dohromady. Z těch uvádí Cassia Diona, který sice ve svém díle podává zevrubný popis požáru Říma, ale nejenom, že se nezmiňuje o jakékoliv jeho spojitosti s křesťany,⁶⁴ ale ani v celém díle o křesťanech vůbec nic neuvádí. Shaw toto pokládá za důležité, protože Dio měl údajně užívat odlišné zdroje než Tacitus (např. se zdá, že vůbec nečerpal z *acta senatus*).⁶⁵ Sám Shaw přiznává, že absence křesťanů v Dionově líčení může spíše odrážet jeho postoj k jejich víře.⁶⁶ Shaw zdůrazňuje, že nepochybně to, že k požáru došlo, ale že zpochybňuje jeho spojitost s křesťany, které měl Nero z jeho založení obvinít a následně je popravit, čímž by započal období pronásledování křesťanů římským státem.

Co se pozdějších pramenů týče, Shaw je označuje za irelevantní, neboť jsou podle něj všechny závislé na Tacitovi. Jako příklad uvádí pasáž od Sulpicia Severa, ve které upozorňuje na velice podobný, místy až totožný způsob vyjadřování, který dokazuje, že téměř kopíroval z Tacitova podání.⁶⁷ Proto ho a ani další pozdější křesťanské autory (jako např. Orosia) nepokládá za důvěryhodné zdroje a považuje za klíčové soustředit se pouze na autory, kteří působili ve stejné době jako Tacitus.⁶⁸

⁶² SYME, Ronald, *Tacitus Volume 1*, Oxford: Oxford University Press, 1958, s. 278-283.

⁶³ SHAW, s. 82.

⁶⁴ Cassius Dio, *Historia Romana*, LXII, 16-18.

⁶⁵ Avšak de Blois byl naopak toho názoru, že oba historici využívali stejné zdroje: DE BLOIS, Lukas, Tacitus, Suetonius en Dio over Nero's laatste jaren (62 na Chr.), *Lampas*, 1991, 24, 359-374, s. 359-374; citováno v SHAW, s. 82.

⁶⁶ SHAW, s. 82; ohledně opovržlivého vztahu vyšších římských vrstev vůči křesťanství viz 1.1.

⁶⁷ Viz 2.6.

⁶⁸ SHAW, s. 83; je nutno podotknout, že Orosius sice hovoří o pronásledování křesťanů i o požáru Říma, ale nedává tyto události do spojitosti (na rozdíl od Tacita, Sulpicia Severa a Pseudo-Senecy): Orosius, *Historiae adversus Paganos*, VII, 7, 4-10.

3.2.1 Suetonius

Shaw poté mluví o Suetoniovi, který se jako jediný další Tacitův současník o pronásledování zmiňuje, avšak, jak jsme již viděli v přehledu pramenů, nespojuje ho s požárem Říma. Namísto toho informaci o pronásledování zařazuje mezi různé Neronovy zákazy, jako např. že se v hostincích nesměly prodávat žádné pokrmy kromě luštěnin a zeleniny nebo že vozatajové se nesměli potloukat po městě a krást. Suetonius ke svému údaji o pronásledování zařadil krátkou glosu vysvětlující, kdo křesťané jsou, která odráží názor sdílený s mnoha jeho současníky. Shaw tvrdí, že ať už byla tresty stíhaná jakákoliv skupina lidí, je velice nepravděpodobné, že by byli už v 50. a 60. letech nazýváni křesťany.

Na základě toho Shaw usuzuje, že Suetonius použil nové označení pro skupinu osob, které se týkalo jedno z několika vyhnání Židů z města Říma. K tomu došlo např. za císaře Claudia. Sám Suetonius o této události ve svém díle zpravuje a uvádí, že nepokoje ve městě podnítil jistý Chrestus.⁶⁹ Zdá se, že tento incident lze spojit s opatřeními, která byla učiněna proti židovským skupinám, které se zdržovaly ve městě. Zmínku o nich najdeme i u Diona, který uvádí, že za Claudiovy vlády počet židů v Římě značně narostl a že jim proto císař zakázal scházet se.⁷⁰ Shaw ovšem vidí problém s tím, že tato skupina (podle něj následovníci onoho Chresta) měla ve Suetoniově líčení představovat novou pověru. Co se nejspíše přihodilo za vlády Claudia i Nerona – Shaw říká – je to, že došlo k dočasnému vyhoštění některých židovských sekt z města Říma. V žádném případě ale ne osob, které by byly již v 60. letech označeny za novou *superstitio*, neboť toto označení se používalo mnohem později pro křesťany. V té době až do počátku 2. století, se termín *superstitio* u římských autorů užíval primárně pro označení židovské víry.⁷¹

3.2.2 Klement Římský

Dalším zdrojem, který se uvádí pro spojení pronásledování křesťanů a požáru Říma, je pasáž z Klementova prvního listu. Zmiňuje se o ženách, které měly být krutě popravovány za svou příslušnost ke křesťanství, ze které je měli obvinít jejich žárliví manželé. Tento motiv taktéž můžeme nalézt v díle Iústína

⁶⁹ Suetonius, *Vita Claudii*, 25, 4.

⁷⁰ Cassius Dio, *Historia Romana*, LX, 6, 6.

⁷¹ SHAW, s. 83-84.

Mučedníka, a to v *Druhé apologii* sepsané někdy kolem poloviny 2. století.⁷² V ní Iústínos mluví o křesťanské ženě, která opustila svého manžela, protože nesdílel její víru. Ten ji poté obvinil za její vyznání u římských úředníků.⁷³ Shaw soudí, že tyto dvě zprávy si jsou příliš podobné na to, aby se jednalo o dvě nezávislá podání. Klement se před tímto zmiňuje o raných křesťanech, kteří byli stíháni „pro žárlivost a závist“, nicméně nejsou zde uvedeny žádné konkrétní osoby ani časové údaje. Zdá se, že tato informace souvisí s následujícím sdělením o Pavlově smrti, která ale – dle Shawa – nijak nesouvisí ani s Neronem a ani s požárem. To odůvodňuje ještě tím, že tvrdí, že list je psán anonymně, a proto ho nelze přisoudit žádnému určitému autorovi (Shaw zaujímá stanovisko, že je tento list pseudo-Klementsý)⁷⁴ a ačkoliv je podle něj možné, že jeho autor v této pasáži mluví o událostech týkajících se Nerona a požáru v Římě, neexistují pro tuto domněnku dostačující důkazy a ani v samotném textu se nenachází nic, co by ho mohlo s nimi spojit. S těmito argumenty Shaw tento list odmítá jako irelevantní a tradicí mylně považovaný za pramen k Neronovu pronásledování.⁷⁵

3.3 Tacitus a kontext

Shaw tak dochází k závěru, že jediný relevantní zdroj, který nám zbývá, je Tacitus. Všechny pozdější prameny, které spojují křesťany, Nerona a požár Říma, včetně křesťanských autorů jako je Tertullianus nebo Eusebius, závisejí na Tacitovi.⁷⁶

Shaw se nejprve pozastavuje nad informací, že skupina obviněná z požáru byla lidem označována jako *Chrestiani*. Zde je důležité sloveso *apellabat*, z jehož času vyplývá, že obyvatelé Říma již v 60. letech 1. století nejenom o křesťanech věděli, ale že je také v této době nazývali křesťany. Navíc, jak podotkl Koestermann, tento tvar by také mohl naznačovat, že to měli ve zvyku již nějakou

⁷² CROSS a LIVINGSTONE, s. 920.

⁷³ Iústínos, *Druhá apologie*, 2, 1-8, přeložil Pavel DUDZIK, in: *Příběhy raně křesťanských mučedníků*, Praha: Vyšehrad, 2009, s. 53.

⁷⁴ Všeobecný konsensus mezi badateli je ovšem ten, že tento jediný list z veškeré literatury, která je Klementovi připisovaná, je autentický (viz 1.3).

⁷⁵ SHAW, s. 84-85.

⁷⁶ Shaw sice tvrdí, že oba tyto autoři spojují pronásledování křesťanů s požárem Říma, avšak tak tomu není: ohledně Tertulliana viz 2.3; Eusebius ve svých *Historia Ecclesiastica* – jak Shaw uvádí – sice závisel na řeckém překladu Tertullianova díla, o kterém se Eusebius přímo zmiňuje v: *Historia Ecclesiastica*, II, 2, 4-6 a II, 25, 3-4, kde jej cituje ohledně Neronova pronásledování, ale opět nehovoří o požáru.

dobu.⁷⁷ Po tomto údaji následuje stručné vysvětlení toho, kdo křesťané byli. Z toho je zřejmé, že Tacitus měl jisté základní znalosti o křesťanství nutné k sepsání této vysvětlující glosy. Co se struktury týče, odpovídá jeho zpráva té, která se nachází u Suetonia. U obou autorů se nachází následující: že byla potrestána jistá skupina lidí, kteří byli křesťané, a že tito lidé ztělesňovali novou a zlou *superstitio*. Tacitus poté zachází do většího detailu a uvádí, že tato *superstitio*, pocházející z Judeje, zde sice byla zpočátku potlačena, ale poté se stejně rozšířila jak v Judeji, tak i v Římě. Podobný postoj ke křesťanům se nachází i ve známém dopise Plinia Mladšího, adresovaném císaři Trajánovi, ve kterém je označuje dokonce za *contagio*, tedy nákazu, která se rozšiřuje po jeho provincii.⁷⁸ Dále Tacitus popisuje jak probíhalo stíhání podezřelých a, jak bylo již uvedeno výše, že byli obviňováni spíše z *odio generis humani* než ze žhářství. O tomto spojení Shaw říká pouze to, že se až do této zmínky u Tacita v římské literatuře užívalo především pro odsouzení Židů.⁷⁹

Shaw uvádí, že tuto pasáž Tacitus napsal zhruba ke konci 20. let 2. století, přičemž je možné, že se shromažďováním informací mohl začít už po dokončení svého dřívějšího díla *Historiae* (okolo 110 n. l.).⁸⁰ Nachází se zde nějaké modernizující prvky, např. Pilát Pontský, místodržící provincie Judeje, je označen jako *procurator*. Tak se tento úřad označoval v Tacitově době, avšak v době, o které píše, se nazýval *praefectus*. S takovými drobnými anachronismy se podle Shawa setkáváme i na jiných místech a jedná se tak o něco, co bylo pro Tacita typické.⁸¹ Mohli bychom k nim zařadit i výše zmíněné *odium generis humani*, které bylo tradičně používáno pro charakteristiku Židů, ale Tacitus ho použil pro křesťany. Další názory a postoje, které Tacitus sdílel se svými vrstevníky, jsou zřejmé z jeho vyjadřování. Nejpatrnější jsou podobnosti mezi ním a Pliniem Mladším. Ten je vedle Tacita prvním římským autorem, který se o křesťanech zmiňuje. Tacitus označuje křesťanskou víru jako *exitiabilis superstitio*, Plinius uvádí, že po vyslýchání křesťanů o jejich praktikách nenašel

⁷⁷ KOESTERMANN, s. 461.

⁷⁸ Plinius, *Epistulae*, X, 96, 9.

⁷⁹ SHAW, s. 85-86.

⁸⁰ Tomu by odpovídala i výše zmiňovaná datace od Birleyho (viz 1.1).

⁸¹ Jako další příklad uvádí Tacitovu informaci, že popravy křesťanů měly u lidu vyvolat lítost, protože k nim docházelo z císařovy krutosti a ne protože by přispívaly k veřejnému pořádku. Shaw míní, že se zde projevuje smýšlení jeho vlastní doby a ne 60. let 1. století. Nejedná se ale o prokazatelný anachronismus a Shaw nijak blíže tento svůj postoj nedokládá: SHAW, s. 87.

nic jiného než *superstitio prava et immodica* (špatnou a přemrštěnou pověru).⁸² Rozdíl mezi těmito podáními je ale ten, že u Plinia se jedná o současnou zprávu a ne o interpretaci vzdálené minulosti.

Nejvíce do očí bijícím anachronismem je ale dle Shawa to, že Tacitus viníky označuje jako křesťany. Je těžké určit, kdy byli křesťané poprvé křesťany nazváni, kdy se tak začali označovat sami a především, kdy je takto začali identifikovat římské úřady.⁸³ Ve *Skutcích apoštolů* je uvedeno, že Antonius Felix, místodržící Judeje, „znal dobře všecko o tom učení“⁸⁴ (tj. o učení křesťanů). Shaw zastává názor, že tento výrok byl Felixovi zpětně přisouzen a že z něj nevyplývá, že by již znal označení křesťanů. Shaw tvrdí, že až do konce života apoštola Pavla, zhruba do poloviny 60. let, tento termín používán nebyl. To usuzuje z toho, že když byl Pavel obviněn před římskými autoritami, že vyvolává nepokoje v Jeruzalémě, byl nazván „hlavou nazorejské sekty“,⁸⁵ ne hlavou křesťanské sekty.

Shaw se následně obrací k samotnému označení křesťanů. Uvádí, že sufix *-(i)anus* se užíval v latině např. při adopci, když adoptovaný převzal od svého původního rodiče jméno, ke kterému se posléze tato koncovka přidala. Metaforicky tak byly tyto osoby vnímány jako děti či následovníci určité osoby – v případě křesťanů Krista. Shaw usuzuje, že označení *Christianus* vzniklo, když mluvčí řečtiny potřebovali nějak označit „špatné osoby“ u římských autorit. Název křesťan tak měl v římském prostředí negativní konotace a označoval osoby, které byly pokládány za hrozbu veřejného pořádku.⁸⁶

Pro nás relevantní otázkou ale je, kdy vysoce postavení římsští autoři jako Tacitus, Plinius Ml. a Suetonius se s tímto označením seznámili. Shaw uvádí, že k prvnímu užití jména *Christiani* podle autora *Skutků apoštolů* došlo v Antiochii, kde se jím označili sami křesťané.⁸⁷ S tímto tvrzením se odvolává na Bickermana.⁸⁸ Shaw zastává názor, že sepsání tohoto textu lze datovat až do 90. let 1. století. Navíc soudí, že i kdyby šlo prokázat souběžnost této zmínky

⁸² Plinius, *Epistulae*, X, 96.

⁸³ SHAW, s. 86-87.

⁸⁴ *Skutky apoštolů*, 24, 22, překlad ČEP.

⁸⁵ *Ibid.*, 24, 5.

⁸⁶ SHAW, s. 86-87.

⁸⁷ *Skutky apoštolů*, 11, 26.

⁸⁸ BICKERMAN, Elias J., The Name of Christians, *The Harvard Theological Review*, 1949, 42, 109-124, s. 109-124; nicméně, tato pasáž je obecně interpretována tak, že toto označení nepocházelo od křesťanů, viz 2.4.

s událostí, o které hovoří, užívání termínu křesťan by bylo omezeno na tuto malou komunitu. Další možný důkaz o užití termínu křesťan, který se nachází ve *Skutcích*, je rozhovor mezi králem Agrippou a Pavlem, ve kterém Agrippa říká: „Málem bys mě přesvědčil, abych se stal křesťanem.“⁸⁹ Ten ovšem Shaw pokládá za pozdější fikci. Jediná další výslovná zmínka se nachází v dopise připisovaném sv. Petrovi, ve kterém je termín křesťan připojen k výčtu obvinění a odsouzení, kterým čelili členové komunity, na kterou se ve svém listu obrací.⁹⁰ Shaw se přiklání k jeho dataci někdy mezi 90. lety 1. století a počátkem 2. století, a tudíž soudí, že se obsah vztahuje k pronásledování této doby. Pokud se obrátíme k dalším křesťanským autorům, Ignác z Antiochie je prvním autorem, který důsledně užívá pojmenování křesťanů v kontextu, ve kterém ho aplikují křesťané sami na sebe a zároveň ho používá i široká veřejnost včetně úřadů.⁹¹ Datace Ignácova díla je poněkud obtížnější, někteří badatelé ho kladou do 50.-60. let 2. století nebo i do pozdějších let.⁹²

Shaw věří, že pokud vezmeme v potaz chronologické a geografické rozptýlení těchto prvních užití, můžeme dojít k závěru, že se jedná o termín pocházející z východu, který byl používán negativně především v oficiálním prostředí a jako označení „špatných osob“ – následovníků Krista, kterého římský stát popravil kvůli porušování veřejného pořádku. Takovéto užití bylo spíše pozdější a Shaw usuzuje, že můžeme toto období blíže určit na 10. léta 2. století, tedy dobu, ve které žili Tacitus, Plinius Ml. a Suetonius. Před tím se podle něj ještě určitě používala i jiná označení jako např. „nazorejský“, které se zdá, že mělo také negativní konotace.

Na základě těchto informací Shaw dochází k závěru, že je nepravděpodobné, aby osoby, které byly popraveny Neronem, byly společenskou skupinou, kterou řadové obyvatelstvo Říma znalo dost dobře na to, aby je nazývalo *Christiani* či *Chrestiani*. Neexistují podle něj žádné přesvědčivé důkazy,

⁸⁹ *Skutky apoštolů*, 26, 28, překlad ČEP.

⁹⁰ *První list Petřův*, 4, 14-16 (viz 2.5).

⁹¹ Ignác z Antiochie, *Epistula ad Ephesios*, 11, 2; *Epistula ad Magnesios*, 4; *Epistula ad Romanos*, 3, 2; *Epistula ad Polycarpum*, 7, 3, dostupné v: *Spisy apoštolských otců*, přeložil Jan SOKOL, Praha: Kalich, 2004, s. 117-122; 123-125; 129-131; 138-140.

⁹² SHAW, s. 88; tato datace je postavená na tom, že autorem listů nebyl Ignác a že byly podvrženy. Nicméně, většina badatelů Ignácovy listy pokládá za autentické a soudí, že byly sepsány krátce před jeho smrtí na počátku 2. století (CROSS a LIVINGSTONE, s. 822; CUMMINGS, Owen, *Eucharistic Doctors: A Theological Study*, Mahwah: Paulist Press, 2014, s. 7).

že by se v 50.-60. letech 1. století v Římě nebo i v Latii nacházela početnější komunita, která by byla veřejně známa jako křesťané. Křesťané, kteří touto dobou pravděpodobně nebyli pod tímto jménem ještě známi, stěží tvořili v této době v rámci římské židovské komunity dostatečně odlišitelnou skupinu, aby si jí široká veřejnost byla vědoma. Navíc, Shaw poukazuje na to, že spojení *per flagitia* v této formě se vyskytuje pouze u dvou prozaických autorů v celém korpusu latinské literatury – u Tacita a Plinia.⁹³ To vedle dalších podobností v obsahu i dikci těchto dvou autorů (a Suetonia) není podle Shawa náhoda. Naopak, uvádí, že všechny tři spojovalo přátelské pouto a že je známo z Pliniových dopisů, že navzájem četli svá díla.⁹⁴ Taktéž soudí, že oblast znalostí, kterou tito mužové sdíleli o jakékoliv společenské skupině, jakou byli křesťané, byla značně podobná. Z Pliniových dopisů přitom vyplývá, že toho příliš o jejich víře nevěděl. Netušil, jak si má počínat, když někteří místní v jeho provincii Bithýnii podávali stížnosti na křesťany. Musel detailně obviněné zpovídat, aby zjistil, kdo jsou, v čem spočívá jejich víra a čeho se dopustili. Přiznává, že neví nic o žádných státních rozhodnutích, které by se těchto osob týkaly, ani o tom, jak byly trestány.⁹⁵ Shaw říká, že i kdyby se jednalo o čistě rétorický obrat, přece by to bylo doznání příliš velké nevědomosti. Plinius byl velmi vzdělaný muž, a kdyby křesťané byli obviněni v minulosti ze založení obrovského požáru v Římě, je dle Shawa nepravděpodobné, že by o tom nic nevěděl.

Tato Pliniova neznalost je podle něj ještě podivnější, protože za Domitianovy vlády (kdy Tacitus i Plinius byli členy senátu) byla škoda způsobená požárem připomínána na veřejných meznících.⁹⁶ Přitom se v Pliniových dopisech nenachází žádná zmínka o potrestání křesťanů v důsledku tohoto požáru. Shaw navíc argumentuje, že ze způsobu, jakým Plinius mluví o své nevědomosti, lze předpokládat, že císař ani neočekával, aby o křesťanech něco věděl. Jelikož byl Tacitus v letech 112-113 n. l. místodržícím Asie,⁹⁷ která se nacházela hned vedle Bithýnie, je podle Shawa představitelné, že si oba muži

⁹³ Plinius, *Epistulae*, II, 20, 13.

⁹⁴ Korespondence Plinia se Suetoniem: Plinius, *Epistulae*, III, 8; V, 10; IX, 34; korespondence s Tacitem: I, 6; IV, 14; VI, 9; VI, 20; VII, 20; VII, 33; pokud ale jde o Tacita a Suetonia, jejich vztah v Pliniových dopisech dosvědčen není.

⁹⁵ Plinius, *Epistulae*, X, 96, 1.

⁹⁶ *CIL*, VI, 826.

⁹⁷ SYME, Ronald, *Tacitus Volume 2*, Oxford: Oxford University Press, 1958, appendix 23, s. 664-665; BIRLEY, s. 235-236.

mohli mezi sebou vyměňovat informace o neobvyklé sektě, která se nacházela v jejich provinciích.⁹⁸

Shaw se rovněž pozastavuje nad popravami, které Tacitus popisuje. Ty podle něj nepředstavují nic, co by se dalo spojit s křesťanstvím nebo s pronásledováním křesťanů. Shaw tvrdí, že kříže, na kterých byli křesťané upalováni, neměly odkazovat na ukřižování Krista, ale že sloužily pouze jako hranice.⁹⁹

Posléze se ještě obrací k Tacitovým *Historiae*. Zdá se mu pravděpodobné, že se Tacitus s informacemi ohledně křesťanů seznámil až právě po jejich dokončení. V *Annales* Tacitus zdůrazňuje to, že byl Ježíš popraven Pilátem Pontským za Tiberiovy vlády a že následně v Judeji vznikla ona *superstitio*, která poté ohrožovala římský stát. Ale v *Historiae* se o ničem z toho nezmiňuje. Naopak, vysloveně zde uvádí: „*sub Tiberio quies*“¹⁰⁰ (za Tiberia byl klid). Shaw z toho vyvozuje, že došlo ke dvěma věcem, než začal Tacitus psát *Annales*: Neronova postava byla nějakým způsobem spojena s křesťany a křesťané zase s těmi, kteří byli obviněni ze založení požáru. Navíc poukazuje na to, že v latinsky psané křesťanské literatuře spojení pronásledování s požárem Říma nenajdeme.¹⁰¹ Jako příklad uvádí Lactantia, který ve svém díle *De mortibus persecutorum* uvádí křivdy, kterých se dopustili římscí císaři proti křesťanům, ale nikde se nezmiňuje o požáru z r. 64. Místo toho spojuje Neronovo pronásledování s tím, že lid ztrácel víru v tradiční římské náboženství.¹⁰² Navíc císaře Galeria a Diocletiana k jejich pronásledování v roce 303 n. l. měly podnítit požáry, ke kterým došlo v Nikomédii a Shaw soudí, že Lactantius by takovou paralelu ignoroval jen v případě, že by s Tacitovým podáním nebyl obeznámen nebo s ním nesouhlasil.¹⁰³

3.4 Shawův závěr

Shaw dochází k závěru, že neexistují žádné soudobé důkazy, které by poukazovaly na Neronovo pronásledování křesťanů. Zdá se mu pravděpodobné,

⁹⁸ SHAW, s. 89-91.

⁹⁹ Ibid., s. 92.

¹⁰⁰ Tacitus, *Historiae*, V, 9, 2.

¹⁰¹ Shaw se zde ovšem dopouští omylu, protože se toto spojení objevuje u Sulpicia Severa a v korespondenci Pavla a Senecy (2.6 a 2.7).

¹⁰² Lactantius, *De mortibus persecutorum*, II, 5-9.

¹⁰³ SHAW, s. 93.

že nějaká skupina osob byla lidem obviněna za založení požáru. Nero toho využil, aby se zbavil podezření, které na něm ulpělo, a udělil těmto osobám tresty, jež odpovídaly jejich provinění – upálení a roztrhání divokými zvířaty. Spojení křesťanů s těmito viníky se vyvinulo později okolo počátku 2. století. K němu došlo podle Shawa ze dvou důvodů: zaprvé, že římscí úředníci se stále více setkávali se stížnostmi na křesťany, jejichž víra byla vnímána jako hrozba pro veřejný pořádek. Nyní byli vnímáni jako nebezpeční lidé a byli trestáni za svou příslušnost k této víře. Druhým důvodem byla narůstající fascinace postavou Nerona. Jelikož v posledních letech jeho vlády vypukla válka s Židy, během níž byl později vyvrácen jeruzalémský chrám, byl v židovském prostředí vnímán jako nelidský a krutý člověk. Křesťanští autoři jeho vládu spojovali s popravami apoštolů Petra a Pavla a tak postupně začal být Nero vnímán jako první pronásledovatel křesťanů. To můžeme vidět např. ve *Zjevení Janově*, kde je Nero popisován jako někdo, kdo má naplnit roli druhé šelmy apokalypsy.¹⁰⁴ A tento obraz Nerona se poté měl, dle Shawa, přenést i do historiografie.¹⁰⁵

Shaw věří, že jakmile bylo toto spojení Nerona a pronásledování křesťanů zaznamenáno do autoritativního historického díla, nic nebránilo dalším autorům, aby s ním souhlasili. Do konce 2. století bylo také již přijato i křesťanskými autory – jako příklad uvádí Tertulliana.¹⁰⁶

Pokud podle Shawova výkladu odmítneme to, že k prvnímu pronásledování křesťanů došlo již v r. 64, nabídne se nám mnohem pravděpodobnější chronologie vývoje vztahu mezi římským státem a křesťany. K prvním konfliktům by tak došlo na počátku 2. století na území Malé Asie, namísto samotného středu říše. Až později se tyto lokální střety přesunuly i do západní části. Podle Shawa nic nenasvědčuje tomu, že by před r. 250, kdy císař Decius zahájil pronásledování po celé říši, někdy ke stíhání křesťanů došlo v samotném městě Římě.¹⁰⁷

¹⁰⁴ *Zjevení Janovo*, 13, 9-18; SHAW, s. 95.

¹⁰⁵ SHAW, s. 94-95.

¹⁰⁶ Tertullianus, *Apologeticum*, 5, 2.

¹⁰⁷ SHAW, s. 97-98.

4 Jonesova odpověď

Christopher P. Jones v minulosti vyučoval na univerzitě v Torontu a od roku 1992 do 2010 působil na Harvardově univerzitě. Nyní je emeritním profesorem klasické filologie a historie. Jeho výzkum se zaměřuje na řeckou literaturu a na římské dějiny a literaturu císařské doby.¹⁰⁸

4.1 Tacitus a *Chrestiani*

Jones na začátek uvádí Tacitovo podání o pronásledování křesťanů (*abolendo rumori Nero subdidit reos et quae sitissimis poenis adfecit, quos per flagitia invisos vulgus Chrestianos appellabat*),¹⁰⁹ přičemž poukazuje na to, že spojení *subdo reos* implikuje, že šlo o falešné obvinění. Ačkoliv se technicky jednalo o obžalované, zřejmě jim pro obhajobu nebyla dána příležitost. Shaw toto spojení překládá jako „found and provided defendants“,¹¹⁰ což podle Jonese tuto implikaci nevystihuje. Stejně jako Shaw se pozastavuje nad tím, že v rukopise byl původní tvar *Chrestiani* pozměněn na *Christiani*. Nicméně, v Sinajském kodexu ze 4. století se na všech třech místech, kde jsou v Novém zákoně zmínění křesťané jménem, nachází tvar Χρηστιανοί.¹¹¹

Nyní se obrací k Shawově hlavnímu argumentu proti Tacitovu podání – tedy, že jeho užití termínu *Chrestiani* pro označení následovníků Ježíše Krista je anachronismem. Zmiňuje pasáž 11, 26 ze *Skutků apoštolů*, která hovoří o prvním užití tohoto označení v Antiochii. Jones nesouhlasí se Shawovým tvrzením, že se jednalo o termín, který byl omezen pouze na tuto komunitu. Poukazuje na to, že infinitiv *χρηματίσαι* by se měl přeložit jako „byli nazváni“, čímž se významově blíží *vulgus appellabat* u Tacita.¹¹² Jones říká, že samotná forma slova *Χριστιανός* skládající se z řeckého kořene a latinského sufixu by potvrzovala informaci, kterou u autora *Skutků* nacházíme – tedy, že tak byli nazváni nekřesťanským okolím. Sufix *-ianus* má různé významy, mezi nimi i následovník určitého vůdce a to často v negativním kontextu. Jones jako příklad uvádí *Senatus consultum de Gnaeo Pisone patre*, ve kterém se uvádí, že Piso podplatil syrské legie a posléze

¹⁰⁸ Christopher Jones. *Harvard University* [online]. Cambridge: President and Fellows of Harvard College, 2012 [cit. 2019-03-31]; Christopher P Jones. *Academia* [online]. 2019 [cit. 2019-03-31].

¹⁰⁹ Tacitus, *Ab excessu divi Augusti*, XV, 44, 2.

¹¹⁰ SHAW, s. 80.

¹¹¹ JONES, s. 148; *Skutky apoštolů* 11, 26; 26, 28; *První list Petřův* 4, 16.

¹¹² WILKINS, M. J., *Anchor Bible Dictionary I*, Yale University Press, 1992, s. 925.

se někteří vojáci označovali jako *Pisoniani* nebo *Caesariani*.¹¹³ Také podotýká, že Antiochie byla jedním z největších měst římské říše a že rovněž byla vícejazyčným střediskem, ve kterém se nacházelo mnoho římských vojáků. Ti – Jones usuzuje – mohli přicházet do častého styku s křesťany. V takovém prostředí by snadno mohl vzniknout jazykový hybrid jako Χριστιανός. Ačkoliv Jones připouští, že můžeme *Skutky* datovat až do pozdního 1. století, není to pro něj důvod pro to, abychom jejich autora považovali za špatně informovaného o okolnostech týkajících se raného křesťanství.¹¹⁴

Dále se přesouvá k dalšímu Shawovu argumentu, který je opět založený na *Skutcích apoštolů*. Shaw zastává názor, že termín Χριστιανός nebyl používán až do konce života apoštola Pavla, tedy zhruba do poloviny 60. let. Toto podkládá právě zmínkou ze *Skutků*, kde Tertullus nazývá Pavla „hlavou nazorejské sekty“.¹¹⁵ Jones ovšem namítá, že to nedokazuje, že by „nazorejský“ bylo jediným možným označením pro křesťany a že by termín křesťan v této době ještě neexistoval. Tertullus používá označení „nazorejský“ pro to, co židovské autority považovaly za odchýlení se od jejich náboženství. Jones cituje M. J. Wilkinse, který říká, že by pravděpodobně neoznačovaly následovníky Ježíše jako křesťany – následovníky Krista – jelikož by tím uznali Ježíšův nárok na tento titul.¹¹⁶ Pavel ve *Skutcích* označení Ναζωραῖος neodmítá a všichni čtyři evangelisté ho používají (nebo příbuzné Ναζαρηνός) i pro Ježíše.¹¹⁷ Tertullianus uvádí, že Kristus měl právo být nazván Nazaretským a že proto Židé křesťany označují jako „Nazarejce“.¹¹⁸ Taktéž babylónský Talmud a *Birkat ha-Minim* používají termín *nozerim* pro označení křesťanů.¹¹⁹

Další pasáž, pokud ji budeme považovat za tak věrohodnou, jako Tertullovu řeč, ukazuje, že Χριστιανός byl již zavedený termín pro křesťany ve vyšší společenské a politické vrstvě. Opět se jedná o úryvek ze *Skutků*, ve kterém král Agrippa říká Pavlovi: „Málem bys mě přesvědčil, abych se stal

¹¹³ *Senatus consultum de Gnaeo Pisone patre*, 55-56.

¹¹⁴ JONES, s. 148-149.

¹¹⁵ *Skutky apoštolů*, 24, 5, překlad ČEP.

¹¹⁶ WILKINS, s. 926.

¹¹⁷ Nejranější autoři uvádějí *Nazōraios* v: *Matouš* 2, 23; 26, 71; *Jan* 18, 7; 19, 19; *Skutky apoštolů* 2, 22; 3, 66; 4, 10; 6, 14; 22, 8; 26, 9 a buďto *Nazōraios* nebo *Nazarēnos* v: *Marek* 10, 47; *Lukáš* 18, 37; 24, 19 a *Jan* 18, 5.

¹¹⁸ Tertullianus, *Adversus Marcionem*, IV, 8, 1: *Nazaraeus vocari habebat secundum prophetiam Christus creatoris. Unde nos Iudaei Nazarenos appellant per eum.*

¹¹⁹ LANGER, Ruth, *Cursing the Christians? A History of the Birkat HaMinim*, New York: Oxford University Press, 2012, s. 57-61; JONES, s. 149-150.

křesťanem.“¹²⁰ Jones připouští, že se o tomto textu vedou spory, ale taktéž tvrdí, že autor zřejmě míní označením „křesťan“ následovníka Ježíše. Přitom Jones kritizuje Shawův postoj k této pasáži, kterou on považuje za pozdější fikci. Pozastavuje se nad tím, že se Shaw ve své argumentaci opírá o užití termínu „Nazorejský“ v Tertullově řeči, ale další zmínku ze *Skutků*, která je taktéž pronesena v kontextu procesu, odmítá jako pozdější výmysl.¹²¹

4.2 Křesťanská komunita v Římě za vlády Nerona

Druhou část Jonesovy odpovědi tvoří jeho reakce na Shawův argument, že v Neronově době nebyla křesťanská komunita v Římě dostatečně velká na to, aby měla jméno. Jones namítá, že takový postoj znamená, že ignorujeme nejvýznamnější list apoštola Pavla a to *List Římanům*. V něm na začátku píše: „všem vám v Římě, kdo jste Bohem milováni a povoláni ke svatosti: milost vám a pokoj od Boha Otce našeho a Pána Ježíše Krista. Nejprve vzdávám díky svému Bohu skrze Ježíše Krista za vás všechny, protože se po celém světě rozšiřuje zvěst o vaší víře.“¹²² Jones soudí, že i když zde Pavel přímo nepoužívá označení „křesťan“, přece není tato pasáž slučitelná s názorem, že následovníci Ježíše Krista netvořili v 60. letech v Římě významnou skupinu.¹²³

Nicméně – říká Jones – i kdyby v Římě v této době nebylo dost křesťanů na to, aby tvořili dostatečně výraznou skupinu a termín *Christianus/Chrestianus* by nebyl ještě běžně užíván, musíme se ptát: co tedy mystifikovalo Tacita, aby identifikoval Neronovy oběti jako křesťany? Shaw tvrdí, že Tacitus ve svých *Historiae* nikde křesťany nezmiňuje a že uvádí, že za Tiberiovy vlády byla Judea v klidu.¹²⁴ Z toho vyvozuje, že poté, co dopsal *Historiae*, musel narazit na nové informace a že spojitost křesťanů s požárem, jako jeho viníků, se nějakým způsobem vyvinula později. Tacitus se podle Shawa seznámil s křesťany skrze písemnou korespondenci a osobní rozmluvu se členy své společenské vrstvy a posléze je chybně identifikoval jako Neronovy oběti. Nejpravděpodobněji se o nich, dle Shawa, dozvěděl od Plinia. Soudí, že oba muži museli mít podobné znalosti o společenské skupině, jakou byli křesťané, přitom ale, že Plinius ve svém dopise Trajánovi přiznává, že toho o nich příliš neví. S tím ovšem Jones

¹²⁰ *Skutky apoštolů*, 26, 28, překlad ČEP.

¹²¹ JONES, s. 150-151.

¹²² *Římanům*, 1, 7-8, překlad ČEP.

¹²³ JONES, s. 151.

¹²⁴ Tacitus, *Historiae*, V, 9, 2.

nesouhlasí – Plinius nikde neuvádí, že by toho o křesťanech příliš nevěděl, ale pouze to, že nikdy osobně nebyl přítomen u slyšení v záležitosti křesťanů a tudíž neví, jak mají být správně vedena. Jones se odvolává na Sherwina-Whitea, který soudí, že toto naopak nasvědčuje tomu, že Plinius věděl, že takové procesy probíhaly během jeho úřední kariéry a zároveň i v Římě.¹²⁵ Jones usuzuje, že pokud Plinius pokládá soudy s křesťany za rutinní v době svého úředního působení a k tomu užívá označení „křesťan“ bez jakékoliv známky toho, že by se jednalo o neologismus, je pravděpodobné, že byl užíván mluvčími latiny aspoň od 80. let. Je podle něj také možné (ačkoliv neprokazatelné), že Tacitus mohl o křesťanech mluvit v nyní ztracených knihách *Historiae*, především když pojednával o Domitianově vládě.¹²⁶

4.3 Jonesův závěr

Shawovi se podle Jonese nepodařilo vyvrátit to, že by v Římě v 60. letech nebyla skupina, která by byla již identifikována jako následovníci Krista ani to, že by její členové nebyli označováni jako Χριστιανοί/Χρηστιανοί mluvčími řečtiny a jako *Christiani/Chrestiani* mluvčími latiny. Taktéž podle něj nedokázal vyvrátit Tacitův výrok, že Nero jako žháře označil a následně trestně stíhal skupinu osob, která byla lidem nenáviděna a označována jako *Chrestiani*. Toto všechno podle něj můžeme brát jako fakta.¹²⁷

¹²⁵ SHERWIN-WHITE, Adrian Nicholas, *The Letters of Pliny: A Historical and Social Commentary*, Oxford: Clarendon, 1966, s. 694.

¹²⁶ JONES, s. 151-152.

¹²⁷ *Ibid.*, s. 152.

5 Historicita Neronova pronásledování na základě podání

Klementa, Suetonia a Tacita

5.1 Klement Římský

Shaw odmítá Klementův *První list* jako pramen pro Neronovo pronásledování na základě dvou argumentů: tím prvním je to, že Klementovo podání o popravě křesťanských žen se příliš podobá pasáži z Iústínovy *Druhé apologie* a že se nejspíše nejedná o dvě nezávislá podání.¹²⁸ Oba tyto autoři sice hovoří o ženách, které čelily jistému konfliktu s římským státem kvůli svým manželům, avšak také se od sebe značně liší. Iústínos mluví pouze o jedné ženě, kterou udal její manžel římským autoritám jako křesťanku, protože s ním nechtěla žít kvůli tomu, že odmítl sdílet její víru. Iústínos nás ale dále informuje, že na její žádost byl soud odložen a o dalším jejím osudu se již nevyjadřuje.¹²⁹ Na rozdíl od toho Klement uvádí pouze to, že měly být popraveny křesťanské ženy, které byly „pronásledované pro žárlivost“.¹³⁰ V následující větě poté stojí, že „žárlivost odcizila manželky od mužů“,¹³¹ což Shaw chápe jako důvod pro popravu žen z předchozí věty. To ovšem z Klementova podání nutně nevyplývá – naopak, zdá se, že se jedná pouze o další příklad toho, co měla za následek „žárlivost“. Totéž slovo (ζήλος) používá Klement, když mluví i o příčině mučednictví apoštolů Petra a Pavla, kde se zdá, že může mít na mysli žárlivost Židů, kteří viděli křesťanskou misionářskou činnost jako svou konkurenci.¹³² Z toho jak často a pro jak různé příklady toto slovo užívá, je také možné, že má Klement na mysli pouze obecnou nevraživost vůči křesťanům.

Shawovým druhým argumentem proti relevantnosti Klementova listu je to, že mu nelze přisoudit žádného autora a že jej nelze spolehlivě datovat.¹³³ Většina badatelů se sice v dnešní době shoduje na tom, že je autorem tohoto listu skutečně Klement, avšak vzhledem k tomu, že se v listu nenachází žádné informace o jeho autorovi, se nejedná o nesporný fakt.¹³⁴ Nicméně, jeho druhá připomínka je zcela oprávněná. O jeho dataci již dlouho panují mezi badateli spory: někteří zastávají

¹²⁸ SHAW, s. 84-85.

¹²⁹ Iústínos, *Druhá apologie*, 2, 1-8.

¹³⁰ Klement, *První list Klementův*, 6, 2.

¹³¹ *Ibid.*, 6, 3.

¹³² LAMPE, Peter, *Die stadtrömischen Christen in den ersten beiden Jahrhunderten*, Tübingen: J. C. B. Mohr, 1987, s. 35.

¹³³ SHAW, s. 85.

¹³⁴ Viz 1.3.

to, že byl sepsán v období po Neronově pronásledování, jiní, že až v 90. letech 1. století nebo i později. Většina badatelů se však v dnešní době přiklání k 90. letům.¹³⁵ Pokud by list byl opravdu napsán v této době, mohl jeho autor být teoreticky pamětníkem Neronovy vlády a odkazovat na začátku listu právě na pronásledování z r. 64.¹³⁶ Avšak datování do 90. let je z mnoha důvodů stále velice problematické.¹³⁷ Je tak nutno dojít k závěru, že tento list nemůžeme datovat blíže než do období mezi 70-140 n. l.¹³⁸ Klement na začátku listu hovoří o velkém počtu pronásledovaných křesťanů, které by bylo možno časově spojit s úmrtím sv. Petra a Pavla. Ti byli dle křesťanské tradice popraveni právě v době Neronova pronásledování. Jednoznačná interpretace to ovšem není, právě kvůli nedostatku jakýchkoliv časových údajů. Kromě toho ale Klement neuvádí ani žádné geografické údaje. O obou apoštolech se sice tradičně uvádí, že zemřeli v Římě, ale opět z Klementovy formulace nevyplývá, zda k pronásledování křesťanů, o kterém hovoří, došlo v Římě. Jelikož tak nelze určit, kdy ani kde toto pronásledování probíhalo, nejedná se o spolehlivé dosvědčení Neronova pronásledování.

5.2 Suetonius

5.2.1 Suetoniovo ovlivnění Tacitem

Suetonius na rozdíl od Klementa ve svém díle přímo o Neronově pronásledování křesťanů hovoří. Shaw jeho podání zmiňuje, aby vyvrátil Tacitovo spojení mezi pronásledováním a požárem Říma. O tom Suetonius mluví na jiném místě bez souvislosti s potrestáním křesťanů. Shaw poté ale zpochybňuje samotného Suetonia tím, že tvrdí, že Suetonius mohl být Tacitem ovlivněn a to ohledně identifikace Neronových obětí jako křesťanů.

To, že se Suetonius ve svém líčení odlišuje od Tacita lze použít jako argument proti Tacitově verzi událostí. Jak podotýká Frolíková, Suetonius, jakožto správce císařského archivu, měl lepší přístup k oficiálním dokumentům

¹³⁵ GREGORY, Andrew, *Disturbing Trajectories: 1 Clement, the Shepherd of Hermas and the Development of Early Roman Christianity*, in: OAKES, Peter, *Rome in the Bible and the Early Church*, Carlisle: Paternoster Press, 2002, s. 144-149; *Spisy apoštolských otců*, s. 62.

¹³⁶ ČEŠKA, s. 244.

¹³⁷ V listu není zmíněno nic, co by naznačovalo pronásledování na základě císařského ediktu, o úmrtí Petra a Pavla Klement hovoří tak, že k nim došlo nejbliže (ἐγγιστα) k jeho vlastní generaci a nejsou zde žádné známky toho, že by byl list sepsán v době monepiskopátu (WILLIAMS, s. 214-215).

¹³⁸ GREGORY, s. 148-149.

než Tacitus a nemusel tedy na něj být odkázán.¹³⁹ To ovšem zároveň poukazuje na nepravděpodobnost Shawova tvrzení, že Suetoniovo podání je ovlivněno tím Tacitovým. Navíc, nemáme žádné důkazy nejen toho, že by existovalo přátelství mezi Suetoniem a Tacitem, ale ani toho, že by si mezi sebou jakkoliv vyměňovali informace či četli svá díla (jak tvrdí Shaw). Tato domněnka je sice uvěřitelná, jelikož se oba přátelili s Pliniem Mladším, ale nelze ji nijak prokázat.

5.2.2 Chrestus

Shawovým dalším argumentem proti Suetoniovi je to, že chybně identifikoval skupinu Židů jako křesťany. Poukazuje na tvar *Chrestiani*, který užívá Tacitus pro označení Neronových obětí a spojuje jej s Chrestem, o kterém Suetonius hovoří v životopise císaře Claudia. Soudí, že za Claudiovy i Neronovy vlády došlo k vykazání této židovské sekty – následovníků Chresta – z Říma.¹⁴⁰

Co se Chresta týče, to, že se jedná o vůdce nějaké židovské skupiny je teorie, ke které se kloní pouze někteří badatelé.¹⁴¹ Jiní jsou toho názoru, že se jedná o chybné zapsání Kristova jména.¹⁴² Této chyby se přitom nemusel dopustit sám Suetonius. Je možné, že ji obsahoval zdroj, ze kterého čerpal a jméno tak opsal v již chybném tvaru.¹⁴³ K této mylné identifikaci nejspíše došlo tak, že Římané nevnímali „Kristus“ jako titul, ale jako osobní jméno.¹⁴⁴ Jelikož pro ně tento titul neměl stejnou náboženskou hodnotu jako pro křesťany a nevěděli, co je jeho významem, je představitelné, že ho zaměnili s pro ně známějším jménem Chrestus.¹⁴⁵ Lane i Voorst také poukázali na to, že Chrestus/Chrestos bylo jméno, které bylo běžné u Římanů a Řeků, nikoliv ale u Židů.¹⁴⁶ Lampe taktéž uvádí, že se jménem Chrestos se u Židů nikde neseťkáváme.¹⁴⁷ To by jenom dosvědčovalo to, že se pod tímto Chrestem skutečně skrývá Kristus.

¹³⁹ FROLÍKOVÁ, s. 33.

¹⁴⁰ SHAW, s. 84.

¹⁴¹ KOESTERMANN, s. 460; BENKO, s. 18; LUND, s. 256.

¹⁴² DUNN, s. 142; VOORST, Robert E. Van, *Jesus Outside the New Testament*, Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing, 2000, s. 30-39; LANE, s. 204; FELDMAN, Louis H. a REINHOLD, Meyer, *Jewish Life and Thought among Greeks and Romans: Primary Readings*, Edinburgh: T&T Clark, 1996, s. 332.

¹⁴³ VOORST, s. 38.

¹⁴⁴ DUNN, James D. G., *Beginning from Jerusalem, Christianity in the Making, Volume 2*, Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing, 2009, s. 305.

¹⁴⁵ VOORST, s. 34.

¹⁴⁶ LANE, s. 204; VOORST, s. 33.

¹⁴⁷ LAMPE, s. 6.

Suetonius by zde tím pádem nemluvil o nepokojích, které inicioval nějaký Chrestus, ale o nepokojích týkajících se Krista – římské Židy pravděpodobně popouzela tvrzení křesťanů, že Ježíš je Kristem/Mesiášem.¹⁴⁸ Lampe podotýká, že podobné nepokoje máme doložené i v Jeruzalémě, Pisidské Antiochii, Ikoniu, Lystře a v Korintu.¹⁴⁹ Tuto událost také můžeme spojit se zmínkou ze *Skutků*, ve které se apoštol Pavel setkává s Akvilou, který musel následkem Claudiova ediktu opustit Řím se svou manželkou Priscillou.¹⁵⁰ Tito manželé mohli být právě mezi židokřesťany, kteří byli vykázáni z města kvůli nepokojům, které způsobilo jejich kázání.¹⁵¹ Pavel totiž zezáčátku svého pobytu v Korintu přebýval u této manželské dvojice a nezdá se pravděpodobné, že by nepokřtění Židé u sebe ubytovali křesťanského misionáře. To by potvrzovalo i to, že Pavel při své misijní činnosti v Korintu nepokřtil ani Akvilu a ani Priscillu.¹⁵² Je tudíž třeba usoudit, že byli pokřtěni již před tím, než přišel do Korintu.¹⁵³

5.3 Tacitus

5.3.1 *Chrestiani*

Jak bylo uvedeno výše, Shaw považuje *Chrestiani*, o kterých hovoří Tacitus, za jistou židovskou sektu, která se označovala podle svého vůdce Chresta. Tento výklad ale není jednoznačný, ačkoliv tuto teorii zastával i Erich Koestermann.¹⁵⁴ Jak bylo poukázáno výše, Chrestus u Suetonia je s velkou pravděpodobností chybným označením Krista, ale *Chrestiani* bylo navíc běžnou variantou označení *Christiani*.¹⁵⁵ V helénistické řečtině se ióta, éta a diftong epsilon-ióta vyslovovaly tak podobně, že se velice často zaměňovaly a to jak v mluvené, tak i v psané řeči – u pohanů i u křesťanů.¹⁵⁶ Z Frýgie máme dochováno několik funerálních nápisů ze 3. a počátku 4. století, na kterých jsou

¹⁴⁸ DUNN, *Beginning*, s. 59.

¹⁴⁹ LAMPE, s. 6; *Skutky apoštolů*, 6, 9-15; 13, 45-50; 14, 1-5; 14, 19; 18, 12-17.

¹⁵⁰ *Skutky apoštolů*, 18, 2: „Tam se setkal s jedním Židem, který se jmenoval Akvila a pocházel z Pontu. Nedávno přišel se svou manželkou Priscillou z Itálie, protože císař Klaudius vydal rozkaz, aby všichni Židé opustili Řím.“ (Překlad ČEP).

¹⁵¹ DUNN, *Beginning*, s. 59.

¹⁵² *I. Korintským*, 1, 14-16: „děkuji Bohu, že jsem nikoho z vás nepokřtil kromě Krispa a Gaia; tak nemůže nikdo říci, že jste byli pokřtěni v moje jméno. Pokřtil jsem i rodinu Štěpánovu. Jinak už nevím, že bych byl ještě někoho pokřtil.“ (Překlad ČEP).

¹⁵³ LAMPE, s. 5-6.

¹⁵⁴ KOESTERMANN, s. 460.

¹⁵⁵ FUCHS, s. 70-71; DUNN, *Beginning*, s. 57.

¹⁵⁶ VOORST, s. 35.

křesťané uvedeni v podobě Χρηστιανοί. Na jednom z nápisů se dokonce objevují obě varianty.¹⁵⁷ Blass zastával názor, že varianty Χριστός a Χριστιανός užívali především křesťanští autoři počínaje Ignácem z Antiochie, zatímco nekřesťanští autoři mnohem častěji užívali Χρηστός a Χρηστιανός.¹⁵⁸ To můžeme vidět třeba u Tertulliana, který nás zpravuje o tom, že nekřesťanské okolí mylně označuje křesťany jako *Chrestiani*.¹⁵⁹ Lactantius podobně uvádí, že „neznalí“ označují chybně Krista jako *Chrestus*.¹⁶⁰ Ale ještě i v 2. polovině 4. století se v již zmíněném Sinajském kodexu na všech třech místech, kde jsou v *Novém zákoně* zmíněni křesťané přímo svým jménem, vyskytuje tvar Χρηστιανοί.¹⁶¹ Nad nesouladem, který vzniká z Tacitovy informace, že křesťané (*Chrestiani*) odvozují svůj název od Krista (*Christus*), se není třeba příliš pozastavovat. Jak poukazuje Fuchs, sami křesťanští autoři často dávali do souvislosti výraz *Christus* s řeckým χρῆστος a tudíž lze stejně odvodit *Chrestiani* od *Christus*.¹⁶² Shaw zastává názor, že v rukopise M původně stálo *Chrestus* na místo *Christus*, avšak po tom nejsou v rukopise žádné stopy (a ani po jakémkoliv jiné změně slova *Christus*).¹⁶³

5.3.2 Původ označení *Christiani/Chrestiani*

Shaw tvrdí, že Tacitův výklad obsahuje několik anachronismů. Za ten nejzávažnější považuje to, že ty, které Nero potrestal za založení požáru, označil jako *Chrestiani* – respektive, jeho informaci, že lid měl následovníky Krista takto nazývat již v 60. letech 1. století. Jeho argument se zakládá na tom, že je nepravděpodobné, že by v této době byli již křesťané takto označováni. Poukazuje na zmínku ze *Skutků apoštolů*, ve které se uvádí, že Pavel byl obviněn z toho, že je hlavou nazorejské sekty.¹⁶⁴ To podle něj ukazuje, že se ještě během Pavlova života termín „křesťan“ neužíval.¹⁶⁵

¹⁵⁷ VOORST, s. 35; Voorst odkazuje na: GIBSON, Elsa, *The „Christians for Christians“ Inscriptions of Phrygia*, Missoula: Scholars Press, 1978; uvádí, že ze 45 nápisů, které se v této studii nachází, se pouze na šesti objevuje správný tvar.

¹⁵⁸ BLASS, Friedrich, ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ — ΧΡΗΣΤΙΑΝΟΙ, *Hermes*, 1895, **30**, 465-470, s. 468-470.

¹⁵⁹ Tertullianus, *Apologeticum*, III, 5.

¹⁶⁰ Lactantius, *Divinae Institutiones*, IV, 7, 4.

¹⁶¹ Fuchs, s. 71; Jones, s. 148.

¹⁶² Fuchs, s. 74.

¹⁶³ ZARA, s. 4.

¹⁶⁴ *Skutky apoštolů*, 24, 5.

¹⁶⁵ SHAW, s. 87.

Podle Jonese toto ovšem neznamená, že „nazorejský“ bylo v této době jediným možným označením křesťanů a že termín „křesťan“ ještě nebyl užíván. Odvolává se na evangelia, jejichž autoři používají „nazorejský“ i pro označení Ježíše.¹⁶⁶ Také Eusebius a Tertullianus uvádějí, že křesťané byli dříve označováni jako „Nazorejci“, přičemž Tertullianus upřesňuje, že je takto měli označovat Židé.¹⁶⁷ Důvod, proč Židé křesťany označovali jako „Nazorejce“ je, že neuznávali Ježíše jako Mesiáše a nemohli je tak nazvat křesťany – následovníky Krista/Mesiáše, čímž by uznali jeho nárok na tento titul.¹⁶⁸ Proto Tertullus v této zmínce říká, že je Pavel hlavou nazorejské sekty, na místo křesťanské sekty.

Co se užívání termínu „křesťan“ týče, *Skutky* nás zpravují o tom, že toto označení pochází z Antiochie. Shaw tuto pasáž interpretuje tak, že se zde křesťané tímto termínem označili sami, většinou se ale usuzuje, že tak byli nazváni svým okolím.¹⁶⁹ Na to by poukazoval i samotný tvar *Christianus/Chrestianus*, jehož koncovka *-ianus* ukazuje, že byl vytvořen mluvčími latiny.¹⁷⁰ Shaw ve svém článku uvádí, že tento sufix označuje adoptované děti či následovníky určité osoby.¹⁷¹ Kromě toho může také ještě označovat následovníky politického či vojenského vůdce – již jsme se zmiňovali o *Caesariani* či *Pisoniani*, ale v *Novém zákonu* se objevují i *Herodiani*, což byli klienti a příznivci Herodova dvora nejen v Judeji, ale i v Antiochii.¹⁷² Označení tohoto typu mělo často negativní konotace; Schmitt soudí, že dokonce mohlo u Římanů budit dojem nebezpečných osob jako např. povstalců.¹⁷³ Tento termín tedy zřejmě poprvé použily římské autority, čemuž by odpovídalo už samotné sloveso *χρηματίσαι* užitě v této pasáži, které se často objevuje v oficiálním kontextu.¹⁷⁴ Křesťané, kteří šířili svou víru v Antiochii, na sebe mohli upoutat pozornost místních římských autorit. Ty je následně označily dle Krista, na kterého se křesťané

¹⁶⁶ JONES, s. 149-150.

¹⁶⁷ Viz 4.1.

¹⁶⁸ SCHNABEL, Eckhard, *Paul the Missionary: Realities, Strategies and Methods*, Westmont: InterVarsity Press, 2010s. 73.

¹⁶⁹ Viz 2.4.

¹⁷⁰ Eckhard, s. 73.

¹⁷¹ SHAW, s. 87.

¹⁷² *Evangelium podle Marka*, 3, 6; 12, 13; SCHNABEL, s. 73; HENGEL, Martin a SCHWEMER, Anna Maria, *Paul Between Damascus and Antioch: The Unknown Years*, Louisville: Westminster John Knox Press, 1997, s. 229.

¹⁷³ SCHMITT, Tassilo, *Die Christenverfolgung unter Nero*, in: HEID, Stefan, *Petrus und Paulus in Rom: eine interdisziplinäre Debatte*, Freiburg: Herder, 2011, s. 523.

¹⁷⁴ SCHNABEL, s. 73; JONES, s. 149.

odvolávali a jehož titul nekřesťané chápali jako osobní jméno. K tomu mohlo dojít buďto tak, že římscí úředníci dostávali zprávy od Řeků, kteří neznali význam tohoto titulu anebo časté užívání spojení Ježíš Mesiáš/Mesiáš Ježíš (Ἰησοῦς Χριστός/Χριστός Ἰησοῦς) na křesťanských shromáždění mělo za následek to, že se tento titul začal užívat jako osobní jméno.¹⁷⁵ To můžeme přirovnat i k události vykázaní Židů z Říma za císaře Claudia, kdy Suetonius (či jeho zdroj) mylně uvedl, že člověk jménem *Chrestus* byl strůjcem nepokojů mezi římskými Židy, když se přitom nepokoje týkaly šíření víry o Kristovi.¹⁷⁶

Události z Antiochie, které autor *Skutků* popisuje, lze datovat do 40. let 1. století.¹⁷⁷ Hengel a Schwemer přitom soudí, že označení *Christianus/Chrestianus* mohlo vzniknout už v r. 39-40, kdy nepokoje u Židů, které způsobila nová politika císaře Caliguly, mohla mít za následek to, že byly authority v Antiochii mnohem obezřetnější vůči podezřelým skupinám.¹⁷⁸

Shaw namítá, že i kdybychom přijali informace v této pasáži za spolehlivé, bylo by užívání termínu „křesťan“ omezeno pouze na tuto komunitu, kterou označuje za malou.¹⁷⁹ Antiochie byla však hlavním městem provincie Sýrie a třetím největším městem celé římské říše.¹⁸⁰ Také zde byl velký počet římských vojáků, kteří se mohli dostávat do častého styku s křesťany.¹⁸¹ Je tedy zcela možné, že pokud označení *Christianus/Chrestianus* vzniklo v tak velkém městě v 40. letech, že se následně rozšířilo i do zbytku celé říše včetně města Říma.

5.3.3 Římská křesťanská komunita v 60. letech 1. století

Dalším bodem Shawovy kritiky Tacitova podání je to, že v době Neronovy vlády nebyla v Římě dostatečně početná skupina křesťanů na to, aby je místní obyvatelé a authority dokázali odlišit od židovské komunity a tudíž je i označit za křesťany. Shaw není jediným badatelem, který je tohoto názoru, před ním ho zastával také Erich Koestermann a poměrně nedávno i Candida Moss.¹⁸²

¹⁷⁵ HENGEL a SCHWEMER, s. 228-230; DUNN, *Beginning*, s. 305.

¹⁷⁶ DUNN, *Beginning*, s. 305; viz 5.2.2.

¹⁷⁷ JONES, s. 148.

¹⁷⁸ HENGEL a SCHWEMER, s. 229-230.

¹⁷⁹ SHAW, s. 88.

¹⁸⁰ DUNN, *Beginning*, s. 294.

¹⁸¹ JONES, s. 149.

¹⁸² SHAW, s. 89; KOESTERMANN, s. 459; MOSS, Candida, *The Myth of Persecution: How Early Christians Invented a Story of Martyrdom*, New York: HarperCollins, 2013, s. 128-129.

Jak ale podotýká Jones, tomuto stanovisku odporuje Pavlův *List Římanům*.¹⁸³ Ten je nejstarším literárním pramenem pro doklad přítomnosti křesťanů v Římě a většina badatelů se shoduje na tom, že byl sepsán někdy v 2. polovině 50. let.¹⁸⁴ Na začátku tohoto listu Pavel vzdává dík bohu za „vás všechny, protože se po celém světě rozšiřuje zvěst o vaší víře“.¹⁸⁵ O něco dále uvádí, že již mnoho let toužil po tom, aby navštívil křesťany v Římě, ke kterým se v listu obrací.¹⁸⁶ Z toho je zjevné, že křesťanská komunita existovala v Římě dlouho před Pavlovou misijní činností.¹⁸⁷ Ke konci dopisu přímo zmiňuje několik z křesťanů žijících v Římě, se kterými se nejspíše setkal během svých cest – mezi nimi i výše zmíněný manželský pár Akvilu a Priscillu.¹⁸⁸ Tito lidé, pokud Řím navštívili či v něm přímo žili, mohli Pavlovi sdělit mnoho o tom, jaká byla situace křesťanů v hlavním městě říše.¹⁸⁹ Pavel římským křesťanům taktéž radí, aby na sebe příliš neupozorňovali, což by ukazovalo, že zde byli stále aktivnější.¹⁹⁰ Je zcela možné, že zde má Pavel na mysli nepokoje, ke kterým došlo za Claudiovy vlády, o nichž se dozvěděl od Akvily a Priscilly.¹⁹¹ Tento list také dosvědčuje již jisté společenské rozdělení mezi místními křesťany – Pavel povzbuzuje ty, kteří si to mohou dovolit, aby pomáhali těm, kteří jsou chudí.¹⁹² Lampe také zastává názor, že v této době se již křesťané zcela oddělili od synagogy a že u nich převládali křesťané nežidovského původu – sám Pavel ve svém listu několikrát uvádí, že místní následovníci Krista byli původně pohany.¹⁹³ Informace z tohoto dopisu by tedy poukazovaly na to, že křesťané v Římě již nejen tvořili samostatnou skupinu oddělenou od Židů, ale že byli také stále

¹⁸³ JONES, s. 151.

¹⁸⁴ LAMPE, s. 7; POKORNÝ, s. 206; BRÄNDLE, Rudolf a STEGEMANN, Ekkehard W., *The Formation of the First „Christian Congregations“ in Rome in the Context of the Jewish Congregations*, in: *Judaism and Christianity in First-Century*, Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing, 1998, s. 123.

¹⁸⁵ *Římanům*, 1, 8.

¹⁸⁶ *Ibid.*, 15, 23.

¹⁸⁷ BRÄNDLE a STEGEMANN, s. 202.

¹⁸⁸ *Římanům*, 16, 3-15; DUNN, *Beginning*, s. 868; v minulosti existovalo mezi badateli podezření, že celá 16. kapitola byla k listu přidána později, dnes je ale převládajícím názorem, že je autentická: BRÄNDLE a STEGEMANN, s. 124; LAMPE, 153-164; DUNN, *Beginning*, s. 875-876.

¹⁸⁹ DUNN, *Beginning*, s. 1069.

¹⁹⁰ *Ibid.*, s. 1069; *Římanům*, 13, 1-9.

¹⁹¹ *Ibid.*, s. 870.

¹⁹² *Římanům*, 12, 13.

¹⁹³ LAMPE, s. 54; *Římanům*, 1, 13-15; 11, 13; 15, 15-16.

aktivnější ve své kazatelské činnosti a tudíž na sebe více strhávali pozornost římské veřejnosti.

5.3.4 Popravy Neronových obětí

Shaw dále namítá, že tresty, kterým byli obvinění z požáru vystaveni, nepředstavují nic, co by se dalo spojit s křesťanstvím. Poukazuje na to, že Římané často udíleli tresty, které nějak symbolicky představovaly provinění odsouzených – v popravách, které Neronovy oběti podstoupili, se podle něj neobjevuje nic, co by jakkoliv představovalo křesťanskou víru.¹⁹⁴

Tresty, kterým čelili ti, kteří byli obviněni z požáru, byly dvojího druhu: někteří usvědčení měli být zahaleni do kůže divoké zvěře a následně roztrháni psy, jiní byli přibiti na kříže a upáleni, aby dle Tacitových slov představovaly lidské pochodně.

Obraťme se nejprve k druhému způsobu, který Tacitus popisuje slovy *crucibus affixi*.¹⁹⁵ Shaw *crux* na tomto místě překládá jako kůl, avšak *crux* může také označovat (a častěji i označuje) kříž.¹⁹⁶ Pokud tedy viníci byli přibiti na kříže, nabízí se zjevná souvislost s křesťanstvím – ukřižováním Krista, jehož následovníky křesťané byli.¹⁹⁷ Tacitus uvádí, že tyto popravy měly umírající zesměšnit.¹⁹⁸ Co by tedy mohlo být větším výsměchem pro následovníky jisté osoby, než je popraviti stejně, jak byl usmrcen ten, kterého následují? Lampe také poukazuje na to, že ukřižováním mohly být popraveny pouze ty osoby, které neměly římské občanství. Většina Židů, kteří žili v Římě, přitom římskými občany byla – tím pádem ani obviněnými nemohla být nějaká židovská sekta.¹⁹⁹ Z listu apoštola Pavla se taktéž zdá, že většina křesťanů v Římě nebyla židovského původu, což Lampeho poznatek pouze potvrzuje.²⁰⁰ Co se následného upálení těchto jedinců týče, je toto potrestání zcela v souladu s římskou právní praxí. Nejenom, že tento trest odpovídá zásadě „oko za oko“, kterou se zpravidla Římané při udílení trestů řídili, ale také již Zákony dvanácti desek stanovují, aby žháři byli upáleni.²⁰¹

¹⁹⁴ SHAW, s. 91-92.

¹⁹⁵ Tacitus, *Ab excessu divi Augusti*, XV, 44, 3.

¹⁹⁶ GLARE, s. 508.

¹⁹⁷ LUND, s. 250; DUNN, *Beginning*, s. 1071.

¹⁹⁸ Tacitus, *Ab excessu divi Augusti*, XV, 44, 3.

¹⁹⁹ LAMPE, s. 65-66.

²⁰⁰ *Římanům*, 1, 13-15; 11, 13; 15, 15-16.

²⁰¹ Gaius, in: *Digesta seu Pandectae Iustiniani Augusti*, XLVII, 9, 9.

Druhý typ poprav, terý sestával z předhození obětí zabalených do zvířecí kůže psům, by odpovídal jejich druhému (a dle Tacita závažnějšímu) obvinění – z nenávisti k lidskému rodu. Shaw namítá, že tato výtky byla spojována tradičně s Židy a označuje ji za Tacitův anachronismus.²⁰² Je ale velmi pravděpodobné, že Tacitus křesťany vnímal jako formu judaismu, ačkoliv byli již rozlišitelní jako křesťané – následovníci Krista.²⁰³ Co se blíže termínu *odium humani generis* týče, jedná se o latinský ekvivalent řeckého *μισανθρωπία*, které představuje vyčlenění se z lidské společnosti.²⁰⁴ Křesťané se vyčleňovali z římského obyvatelstva svým způsobem života, který jim diktovala jejich víra. To se projevovalo především v tom, že se neúčastnili oficiálních slavností. Jelikož ale Římané věřili, že přízeň bohů závisí na tom, že jsou uctíváni, je představitelné, že tím pádem vnímali křesťany jako nebezpečné.²⁰⁵ A právě na jejich *odium humani generis* mohl odkazovat tento druh poprav – to, že byli oblečeni do zvířecích kůží je představovalo jako šelmy vydělené z lidské společnosti.²⁰⁶

5.3.5 Tacitus a Plinius Mladší

Shaw soudí, že Tacitus mohl ke své (dle něj) mylné identifikaci Neronových obětí jako křesťanů dojít tím, že byl ovlivněn svým přítelem Pliniem Mladším, od kterého se o křesťanech dozvěděl. Usuzuje, že znalost obou mužů o skupině osob, jakou byli křesťané, byla relativně podobná a přitom – uvádí – z Plinova dopisu Trajánovi vyplývá, že toho o křesťanech příliš nevěděl.²⁰⁷

To, že by Plinius nic o křesťanech nevěděl, ale z jeho dopisu nevyplývá. Shaw tvrdí, že to, jak svůj dopis zahajuje, ukazuje na jeho nevědomost o křesťanech a o jakémkoliv jejich vyšetřování.²⁰⁸ S velkou pravděpodobností se jedná pouze o zdvořilostní formuli, kterou Plinius užívá pro představení nějakého složitějšího problému.²⁰⁹ Dopisy 31 a 56 ze stejné knihy zahajuje Plinius velice podobným způsobem a jejich tématem jsou taktéž komplikované soudní

²⁰² SHAW, s. 86.

²⁰³ DUNN, *Beginning*, s. 57-58.

²⁰⁴ FUCHS, s. 84-85.

²⁰⁵ SCHMITT, s. 531.

²⁰⁶ LUND, s. 258-259.

²⁰⁷ SHAW, s. 90.

²⁰⁸ Ibid.; Plinius, *Epistulae*, X, 96, 1: *Sollemne est mihi, domine, omnia de quibus dubito ad te referre. Quis enim potest melius vel cunctationem meam regere vel ignorantiam instruere?*

²⁰⁹ VOORST, s. 24

procesy.²¹⁰ Z Pliniových dalších slov navíc vychází najevo, že k procesům s křesťany docházelo již během jeho úřední kariéry – uvádí, že nikdy nebyl přítomen u jejich vyšetřování. Z toho vyplývá nejenom to, že Plinius věděl o těchto procesech, ale také to, že k nim docházelo v Římě.²¹¹ To taktéž potvrzuje Trajánova odpověď, ze které je očividné, že byl císařem s problémy ohledně křesťanů obeznámen.²¹² Procesy s křesťany tak byly nejspíše v Římě stále častější, avšak zase ne tak běžné, že se jich někdo ve stejném postavení jako Plinius musel nutně účastnit.²¹³ Navíc – jak poukazuje Jones – to, že Plinius zcela přirozeně užívá termínu *Christiani*, ukazuje, že mluvčí latiny toto označení užívali již delší dobu.²¹⁴

Je zcela možné, že Tacitus a Plinius si mezi sebou vyměňovali informace nebo že Plinius mohl zpravovat Tacita o událostech, ke kterým docházelo v jeho provincii. Voorst zastává stejný názor, ovšem poukazuje na to, že stejně tak Tacitus mohl o křesťanech informovat Plinia.²¹⁵ Tacitus v *Annales* uvádí, že se v r. 88 stal členem kněžského kolegia *quindecimviri sacris faciundis*.²¹⁶ Úkolem tohoto kolegia bylo dohlížet na oficiálně tolerované cizí kulty ve městě Římě a ačkoliv křesťanství nebylo oficiálně tolerováno, je představitelné, že se členové tohoto kolegia mohli informovat i o těch kultech, které tolerovány nebyly. To se zdá tím pravděpodobnější, čím více v Římě rostla potřeba rozlišit netolerované křesťanství od tolerovaného judaismu.²¹⁷ I kdyby se během svého členství v tomto kolegiu Tacitus s křesťanstvím neseznámil, později v letech 112-113 spravoval provincii Asii, v jejichž městech byli křesťané přítomni. Tacitus se tak nejen mohl sám s křesťany setkat, ale také se mohl potýkat se stejnými procesy jako Plinius v Bithýnii-Pontu.²¹⁸

²¹⁰ Plinius, *Epistulae*, X, 31, 1: *Salva magnitudine tua, domine, descendas oportet ad meas curas, cum ius mihi dederis referendi ad te, de quibus dubito.*; X, 56, 1: *Summas, domine, gratias ago, quod inter maximas occupationes <in> iis, de quibus te consului, me quoque regere dignatus es; quod nunc quoque facias rogo.*

²¹¹ SHERWIN-WHITE, s. 694; VOORST, s. 29.

²¹² Plinius, *Epistulae*, X, 97.

²¹³ DUNN, *Beginning*, s. 62.

²¹⁴ JONES, s. 152.

²¹⁵ VOORST, s. 52.

²¹⁶ Tacitus, *Ab excessu divi Augusti*, XI, 11, 2.

²¹⁷ VOORST, s. 52

²¹⁸ FROLÍKOVÁ, s. 29; VOORST, s. 52.

5.3.6 Spojení pronásledování s požárem Říma

To, že Nero měl ze založení požáru obvinít křesťany sice Suetonius nezmiňuje, ale nemusí to být nutně důvod pro zpochybnění Tacitova podání. Naopak, pro pronásledování křesťanů by nestačilo pouze to, že pro Římany představovali *superstitio*, neboť to samo o sobě nebylo zločinem a ani jejich *odium humani generis*.²¹⁹

Křesťané v 1. a 2. století velice pravděpodobně obývali městskou část Trastevere a také oblast kolem Porty Capeny. Do těchto oblastí přímo vedla jak řeka Tiber, tak i Via Appia; po těch se primárně do Říma dostávali lidé cestující z provincií, a to především z východu – a tím pádem i křesťané.²²⁰ Tacitus v *Annales* uvádí, že Řím se dělí na čtrnáct čtvrtí, ze kterých jen čtyři požár neponičil.²²¹ Trastevere, které se nachází na druhém břehu Tiberu, tak určitě patřilo mezi část města, která zůstala požárem neporušená a to včetně oblasti kolem Porty Capeny. Jestliže tedy čtvrtě, ve kterých křesťané žili, nebyly požárem dotčeny, mohli se křesťané velice snadno stát podezřelými z jeho založení.²²²

Navíc, jak jsme viděli výše, v Římě došlo k nepokojům za císaře Claudia kvůli šíření víry, že Ježíš je Mesiášem, což vyústilo ve vykázání Židů z Říma. Z Pavlova dopisu Římanům se zdá, že poté, co z Říma odešli Židé věřící v Krista, narostl v křesťanské komunitě počet nežidovských členů, kteří v ní nyní tvořili převahu. Po Claudiově smrti se vyhoštění Židé navrátili zpět do Říma, ale mezi nimi a křesťany z pohanského prostředí začaly vznikat konflikty kvůli tomu, že nežidovští křesťané nechtěli uznávat tradiční principy judaismu (např. slavení šabatů).²²³ Taktéž, jak již bylo řečeno, se jeví, že křesťané byli v Římě stále aktivnější v šíření své víry a že místní autority si byly obzvláště vědomy problematických skupin.²²⁴ Římští křesťané tedy svou misijní aktivitou a svými vnitřními konflikty na sebe pravděpodobně stále více upoutávali pozornost veřejnosti. Je tudíž pravděpodobné, jak nás zpravuje Tacitus a Suetonius, že okolí je začalo vnímat jako představitele škodlivé pověry, kteří se navíc vyčleňovali

²¹⁹ SPENCE, Stephen, *The Parting of the Ways: The Roman Church as a Case Study*, Leuven: Peeters Publishers, 2004, s. 126; LAMPE, s. 35.

²²⁰ LAMPE, s. 35.

²²¹ Tacitus, *Ab excessu divi Augusti*, XV, 40, 3.

²²² LAMPE, s. 35.

²²³ *Římanům*, 14, 1-3; 15, 7-9; DUNN, *Beginning*, s. 923-926.

²²⁴ *Ibid.*, 12, 9-13,7; DUNN, *Beginning*, s. 1069.

ze společnosti a dopouštěli se i různých hanebností.²²⁵ Tím pádem mohli představovat pro společnost nebezpečí. I to je nejspíše důvod, proč Suetonius nespojuje jejich pronásledování s požárem, neboť už jejich hanebné chování odůvodňovalo jejich potrestání.²²⁶

Když se císař Nero chtěl zbavit podezření z toho, že požár nechal sám založit, křesťané se mu nabídli jako vhodné oběti – kvůli své pověsti u lidu a i kvůli tomu, že část města, kterou obývali, nebyla požárem poškozena. Na základě těchto poznatků tedy není třeba zpochybňovat Tacitovo podání a můžeme je pokládat za spolehlivé dosvědčení pronásledování křesťanů za Neronovy vlády.

²²⁵ SPENCE, s. 127-128.

²²⁶ Ibid., s. 127-128.

Závěr

Cílem této práce bylo zaujetí stanoviska vůči historicitě Neronova pronásledování a to na základě článku Brenta Shawa, který jeho historicitu zpochybňuje, odpovědi Christophera Jonese, ale především také na základě literárních pramenů, které o Neronově pronásledování pojednávají.

Nejprve byly uvedeny prameny, které můžeme pokládat za základní – Tacitovy *Annales* a Suetoniův životopis Nerona. Oba autoři přímo o pronásledování hovoří, avšak Tacitus je na rozdíl od Suetonia dává do souvislosti s požárem Říma. Kromě nich sem byl zařazen i *První list* Klementa Římského, ve kterém na začátku hovoří o pronásledování křesťanů, které je některými badateli ztotožňováno s pronásledováním Neronovým. Taktéž byly uvedeny další relevantní prameny.

Následně byla představena Shawova teze, která se zakládá na zpochybnění dosavadní interpretace výše uvedených pramenů: Shaw soudí, že Klementův list se nedá spolehlivě datovat ani nelze s jistotou určit jeho autora. O Suetoniově líčení uvádí, že chybně identifikoval jistou židovskou sektu jako křesťany, a to pravděpodobně pod vlivem Tacita, který se podle něj dopustil stejného omylu. Svě stanovisko odůvodňuje především tím, že v Římě v 60. letech 1. století nebyla dost početná komunita křesťanů na to, aby ji veřejnost odlišila od Židů a že se v této době ještě ani označení „křesťan“ neužívalo. *Chrestiani*, o kterých Tacitus ve svém díle hovoří, jsou podle něj židovští následovníci Chresta, o kterém se zmiňuje Suetonius. Jones ve svém článku poukazuje na to, že *Chrestiani* bylo běžnou variantou *Christiani* a že podle *Skutků apoštolů* můžeme vznik tohoto označení datovat již do 40. let, kdy je poprvé užily římské autority pro označení místních křesťanů. Taktéž nesouhlasí s tím, že by římská křesťanská komunita nebyla dostatečně velká na to, aby byli již rozlišeni svým okolím a odvolává se na Pavlův *List Římanům*.

V páté kapitole byly rozebrány údaje ze základních pramenů, a to ve vztahu k Shawovým argumentů. Klementův list nebyl shledán jako spolehlivé dosvědčení Neronova pronásledování kvůli jeho velmi problematické dataci a nedostatku jakýchkoliv informací, které by určily místo a dobu pronásledování, o kterém list hovoří. Závislost Suetonia na Tacitovi není prokazatelná, naopak se jeví mnohem pravděpodobnější to, že Suetoniovo podání je nezávislé. Chrestus, o kterém Suetonius hovoří, je s největší pravděpodobností

pouze chybným zapsáním Kristova jména a nepředstavuje vůdce židovské sekty. Tím pádem nepokoje, které popisuje, vznikly následkem toho, že se mezi Židy šířila víra, že Ježíš je Mesiášem/Kristem. Není proto žádný důvod pro to, abychom pokládali *Chrestiani* za nějakou židovskou sektu, ale můžeme je bezpečně pokládat za křesťany. *Chrestiani* bylo navíc běžnou variantou označení *Christiani*, jak poukazuje Jones. V 60. letech se toto označení mohlo již běžně užívat, jelikož se poprvé objevilo na počátku 40. let v Antiochii, což bylo jedno z největších měst římské říše. Za Neronovy vlády se také zjevně křesťanská komunita rozšířila natolik, že se již oddělila od místní židovské komunity. Je tedy zcela možné, že Římané již v této době nejen dokázali rozeznat křesťany od Židů, ale že je také označovali jako *Chrestiani/Christiani*.

Shawovy argumenty se následkem tohoto rozboru jeví jako neopodstatněné. Nejsou žádné důvody pro to, abychom zpochybňovali buďto Tacitovo nebo Suetoniovo líčení a můžeme oba autory pokládat za spolehlivé prameny. Tudíž můžeme i bezpečně přijmout historicitu Neronova pronásledování.

Bibliografie

Edice a překlady primární literatury

- Acts of the Apostles*, English Standard Version, Glasgow: Collins Education, 2012.
- Acts of the Apostles*, New International Version, London: Hachette, 2012.
- Acts of the Apostles*, New Living Translation, Carol Stream: Tyndale House Publishers, 2004.
- Cassius Dio, *Roman History*, přeložil Earnest CARY, Cambridge: Harvard University Press, 1914-1927.
- Corpus inscriptionum Latinarum vol. VI Inscriptiones urbis Romae Latinae, pars I*, edidit Eugenius BORMANN et Wilhelm HENZEN, Berolini: apud G. Reimerum, 1876.
- Digesta seu Pandectae Iustiniani Augusti vol. II*, recognovit Theodor MOMMSEN, Berolini: apud Weidmannos, 1870.
- Epistulae Senecae ad Paulum et Pauli ad Senecam*, edidit Claude W. BARLOW, Roma: American Academy in Rome, 1938.
- Eusebius Pamphili, *Církevní dějiny*, přeložil Josef NOVÁK, Praha: Česká katolická charita, 1988.
- Evangelium podle Jana*, český ekumenický překlad, Praha: Česká biblická společnost, 2018.
- Evangelium podle Lukáše*, český ekumenický překlad, Praha: Česká biblická společnost, 2018.
- Evangelium podle Marka*, český ekumenický překlad, Praha: Česká biblická společnost, 2018.
- Evangelium podle Matouše*, český ekumenický překlad, Praha: Česká biblická společnost, 2018.
- Ignác z Antiochie, *Efezanům; Magnesijským; Římanům; Polykarpovi*, přeložil Jan SOKOL, in: *Spisy apoštolských otců*, Praha: Kalich, 2004.
- Iústínos, *Umučení svatých Ptolemaia a Lucia*, přeložil Pavel DUDZIK, in: *Příběhy raně křesťanských mučedníků*, Vyšehrad, 2009.
- Klement, *První list Klementův*, přeložil Ladislav VARCL, in: *Spisy apoštolských otců*, Praha: Kalich, 2004.
- Lactantius, *Divinae Institutiones*, in: *L. Caeli Firimiani Lactanti Opera omnia: accedunt carmina eius quae feruntur et L. Caecilii qui inscriptus est de*

- mortibus persecutorum liber. Pars I*, recensuerunt Samuel BRANDT et Georgius LAUBMANN, Wien: F. Tempsky, 1890.
- Lactantius, *De mortibus persecutorum*, in: *L. Caeli Firimiani Lactanti Opera omnia: accedunt carmina eius quae feruntur et L. Caecilii qui inscriptus est de mortibus persecutorum liber. Partis II. fasciculus II*, recensuerunt Samuel BRANDT et Georgius LAUBMANN, Wien: F. Tempsky, 1897.
- Orosius, *Historiae adversus paganos*, in: *Pauli Orosii historiarum adversum paganos libri VII*, edidit Karl ZANGEMEISTER, Leipzig: Teubner, 1889.
- Plinius, *Epistulae*, recognovit Roger MYNORS, Oxford: Clarendon Press, 1963.
- Plinius, *Naturalis Historia*, edidit Karl MAYHOF, Berlin: G. B. Teubner, 1897.
- První list Petřův*, český ekumenický překlad, Praha: Česká biblická společnost, 2018.
- Římanům*, český ekumenický překlad, Praha: Česká biblická společnost, 2018.
- Senatus consultum de Gnaeo Pisone patre*, in: ECK, Werner, CABALLOS, Antonio a FERNANDÉZ, Fernando, *Das Senatus consultum de Gnaeo Pisone patre*, München: C. H. Beck, 1996.
- Skutky apoštolů*, Bible, překlad 21. století, Praha: Biblion, 2009.
- Skutky apoštolů*, český ekumenický překlad, Praha: Česká biblická společnost, 2018.
- Skutky apoštolů*, překlad Františka Žilky, Praha: Jan Leichter, 1934.
- Suetonius, *De vita Caesarum*, edidit Miximilian IHM, Leipzig: G. B. Teubner, 1907.
- Sulpicius Severus, *Chronica*, in: *Sulpicii Severi libri qui supersunt*, recensuit Karl HALM, Wien: Apud C. Geroldi Filium Bibliopolam Academiae, 1866.
- Tacitus, *Ab excessu divi Augusti*, in: *Opera omnia Tomus I, pars prima: Ab excessu divi Augusti libri XI-XVI*, edidit Kenneth WELLESLEY, Leipzig: G. B. Teubner, 1986.
- Tacitus, *Historiae*, in: *Cornelii Tacitis Historiarum libri*, recognovit C. D. FISHER, Oxford: Clarendon Press, 1963.
- Tertullianus, *Apologeticum*, edidit Carl BECKER, München: Kösel-Verlag, 1961.
- Tertullianus, *Adversus Marcionem*, edidit Ernest EVANS, Oxford: Clarendon Press, 1972.
- Zjevení Janovo*, český ekumenický překlad, Praha: Česká biblická společnost, 2018.

Sekundární literatura

- BENKO, Stephen, *Pagan Rome and the Early Christians*, Bloomington: Indiana University Press, 1984.
- BICKERMAN, Elias J., The Name of Christians, *The Harvard Theological Review*, 1949, **42**, 109-124.
- BIRLEY, Anthony R., The Life and Death of Cornelius Tacitus, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 2000, **49**, 230-247.
- BLASS, Friedrich, ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ — ΧΡΗΣΤΙΑΝΟΙ, *Hermes*, 1895, **30**, 465-470.
- BOATWRIGHT, Mary T., *Hadrianus*, in: BARRETT, Antony, *Životy císařů*, přeložila Markéta BAUEROVÁ, Praha: Academia, 2012.
- BRÄNDLE, Rudolf a STEGEMANN, Ekkehard W., *The Formation of the First „Christian Congregations“ in Rome in the Context of the Jewish Congregations*, in: *Judaism and Christianity in First-Century*, Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing, 1998.
- Brent Shaw, *Princeton Classics* [online], Princeton, 2017.
- CONTE, Gian Biagio, *Dějiny římské literatury*, 2., rev. a dopl. vyd., přeložila Dagmar BARTOŇKOVÁ a kol., Praha: KLP, 2008.
- CROSS, Frank Leslie a LIVINGSTONE, Elizabeth, *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, 3rd ed. rev., New York: Oxford University Press, 2005.
- ČEŠKA, Josef, Tacitovi *Chrestiani* a apokalyptické číslo, *Listy filologické*, 1969, **92**, 239-249.
- CUMMINGS, Owen, *Eucharistic Doctors: A Theological Study*, Mahwah: Paulist Press, 2014.
- DUNN, James D. G., *Beginning from Jerusalem, Christianity in the Making, Volume 2*, Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing, 2009.
- DUNN, James D. G., *Jesus Remembered: Christianity in the Making, Volume 1*, Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing, 2003.
- DUS, Jan Amos, *Novozákonní apokryfy II. – Příběhy apoštolů*, Praha: Vyšehrad, 2007.
- EHRMAN, Bart D., *Lost Scriptures: Books that Did Not Make It Into the New Testament*, Oxford: Oxford University Press, 2005.
- FELDMAN, Louis H. a REINHOLD, Meyer, *Jewish Life and Thought among Greeks and Romans: Primary Readings*, Edinburgh: T&T Clark, 1996.
- FUCHS, Harald, Tacitus über die Christen, *Vigiliae Christianae*, 1950, **4**, 65-93.

- FROLÍKOVÁ, Alena, *Rané křesťanství očima pohanů: svědectví řecky a latinsky píšících autorů 1.-2. století*, Jinočany: H & H, 1992.
- GREGORY, Andrew, *Disturbing Trajectories: 1 Clement, the Shepherd of Hermas and the Development of Early Roman Christianity*, in: OAKES, Peter, *Rome in the Bible and the Early Church*, Carlisle: Paternoster Press, 2002.
- GLARE, Peter G. W., *Oxford Latin Dictionary*, Oxford: Oxford University Press, 2012.
- HENGEL, Martin a SCHWEMER, Anna Maria, *Paul Between Damascus and Antioch: The Unknown Years*, Louisville: Westminster John Knox Press, 1997.
- HINE, Harry M., *Seneca and Paul: The First Two Thousand Years*, in: DODSON, Joey a BRIONES, David, *Paul and Seneca in Dialogue*, Leiden: Brill, 2017.
- Christopher P Jones. Academia [online]. 2019.
- Christopher Jones. *Harvard University* [online]. Cambridge: President and Fellows of Harvard College, 2012.
- JONES, Christopher, The Historicity of the Neronian Persecution: A Response to Brent Shaw, *New Testament Studies*, 2017, **63**, 146-152.
- KOESTERMANN, Erich, Ein folgenschwerer Irrtum des Tacitus (Ann. 15, 44, 2 ff.)?, *Historia*, 1967, **16**, 456-469.
- LAMPE, Peter, *Die stadtrömischen Christen in den ersten beiden Jahrhunderten*, Tübingen: J. C. B. Mohr, 1987.
- LANE, William L., *Social Perspectives on Roman Christianity during the Formative Years from Nero to Nerva: Romans, Hebrews, 1 Clement*, in: *Judaism and Christianity in First-century Rome*, Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing, 1998.
- LANGER, Ruth, *Cursing the Christians? A History of the Birkat HaMinim*, New York: Oxford University Press, 2012.
- LUND, Allan A., Zur Verbrennung den sogenannten Chrestiani (Tac. Ann. 15,44), *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*, 2008, **60**, 253-261.
- MORAVOVÁ, Magdaléna, Seneca „saepe noster“?, *Listy filologické*, 2000, **123**, 337-347.

- MOSS, Candida, *The Myth of Persecution: How Early Christians Invented a Story of Martyrdom*, New York: HarperCollins, 2013.
- POKORNÝ, Petr, *Literární a teologický úvod do Nového Zákona*, Praha: Vyšehrad, 1993.
- SHAW, Brent D., The Myth of the Neronian Persecution, *Journal of Roman Studies*, 2015, **105**, 73-100.
- SHERWIN-WHITE A. N., *The Letters of Pliny: A Historical and Social Commentary*, Oxford: Clarendon, 1966.
- SCHNABEL, Eckhard, *Paul the Missionary: Realities, Strategies and Methods*, Westmont: InterVarsity Press, 2010.
- SMALLWOOD, Mary E., *The Jews under Roman Rule*, Leiden: Brill, 1981.
- SPENCE, Stephen, *The Parting of the Ways: The Roman Church as a Case Study*, Leuven: Peeters Publishers, 2004.
- SYME, Ronald, *Tacitus Volume 1*, Oxford: Oxford University Press, 1958.
- SYME, Ronald, *Tacitus Volume 2*, Oxford: Oxford University Press, 1958.
- VOORST, Robert E. Van, *Jesus Outside the New Testament*, Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing, 2000.
- VOUGA, François, *Dějiny raného křesťanství*, přeložil Josef ŠTOCHL, Brno: CDK; Praha: Vyšehrad, 1997.
- WILKINS, M. J., *Anchor Bible Dictionary I*, Yale University Press, 1992.
- WILLIAMS, Travis B., *Persecution in 1 Peter: Differentiating and Contextualizing Early Christian Suffering*, Leiden: Brill, 2012.
- ZARA, Erík, *The Chrestianos Issue in Tacitus Reinvestigated* [online], 2009.